

PROSTOR

17 [2009] 2 [38]

ZNANSTVENI ČASOPIS ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM
A SCHOLARLY JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

POSEBNI OTISAK / SEPARAT | OFFPRINT

ZNANSTVENI PRILOZI | SCIENTIFIC PAPERS

244-267 DRAGAN DAMJANOVIĆ

NEOGOTIČKA ARHITEKTURA U OPUSU
HERMANA BOLLÉA

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 726:26/7.035.3(497.5)"18/19"H.BOLLÉ

NEO-GOTHIC ARCHITECTURE IN THE OEUVRE
OF HERMAN BOLLÉ

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
UDC 726:26/7.035.3(497.5)"18/19"H.BOLLÉ

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU, ARHITEKTONSKI FAKULTET
UNIVERSITY OF ZAGREB, FACULTY OF ARCHITECTURE

ISSN 1330-0652
CODEN PORREV
UDK | UDC 71/72
17 [2009] 2 [38]
211-460
7-12 [2009]

SL. 1. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA EVANGELIČKU CRKVU I ZGRADU EVANGELIČKE BOGOSTOVNE OPCINE, PODIGNUTA 1881.-1884.

FIG. 1 H. BOLLÉ: DESIGN FOR THE EVANGELICAL CHURCH AND THE BUILDING OF THE EVANGELICAL MUNICIPALITY, BUILT IN 1881-84

DRAGAN DAMJANOVIĆ

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
HR – 10000 ZAGREB, I. LUČICA 3

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

UDK 726:26/7.035.3(497.5)“18/19”H.BOLLÉ

TEHNIKE ZNANOSTI / ARHITEKTURA I URBANIZAM

2.01.04 – POVIJEST I TEORIJA ARHITEKTURE
I ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA

HUMANISTIČKE ZNANOSTI / POVIJEST UMJETNOSTI

6.05.01 – POVIJEST I TEORIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI, ARHITEKTURE,
URBANIZMA I VIZUALNIH KOMUNIKACIJA

ČLANAK PRIMLJEN / PRIHVACEN: 5. 10. 2009. / 25. 11. 2009.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF ART HISTORY
HR – 10000 ZAGREB, I. LUČICA 3

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

UDC 726:26/7.035.3(497.5)“18/19”H.BOLLÉ

TECHNICAL SCIENCES / ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

2.01.04 – HISTORY AND THEORY OF ARCHITECTURE
AND PRESERVATION OF THE BUILT HERITAGE

HUMANITIES / ART HISTORY

6.05.01 – HISTORY AND THEORY OF FINE ARTS, ARCHITECTURE,
URBAN PLANNING AND VISUAL COMMUNICATION

ARTICLE RECEIVED / ACCEPTED: 5. 10. 2009. / 25. 11. 2009.

NEOGOTIČKA ARHITEKTURA U OPUSU HERMANA BOLLÉA

NEO-GOTHIC ARCHITECTURE IN THE OEUVRE OF HERMAN BOLLÉ

BOLLÉ, HERMAN
HISTORICIZAM
KRŠNJAVI, ISO
NEOGOTIKA

BOLLÉ, HERMAN
HISTORICISM
KRŠNJAVI, ISO
NEO-GOTHIC

Članak govori o neogotičkom opusu Hermana Bolléa, jednog od najvažnijih arhitekata visokog i kasnog historicizma u Hrvatskoj. U razdoblju od kraja 70-ih godina 19. stoljeća do smrti 1926. godine Bollé će realizirati brojne novogradnje i restauracije na kojima će postulate europske neogotike, iz tradicije Viollet-le-Duca i Friedricha von Schmidta, preneti u Hrvatsku.

The paper brings the Neo-Gothic oeuvre of Herman Bollé, an important architect of mature and late historicism in Croatia. From the 1870s to his death in 1926, Bollé worked on new architectural projects and restorations through which he brought to Croatia the principles of the European Neo-Gothic style in the tradition of Viollet-le-Duc and Friedrich von Schmidt.

UVOD

INTRODUCTION

Iako je Herman Bollé svojevrsan sinonim za neogotiku u hrvatskoj arhitekturi kraja 19. i početka 20. stoljeća, njegov neogotički opus ni približno nije dovoljno istražen ili sistematiziran. Popisati sve neogotičke građevine i predmete koje je Bollé projektirao dakako nije bilo moguće ni u ovom tekstu, no nastojao se dati pregled njegovih najznačajnijih ostvarenja u ovome stilu i osobine njegove neogotičke arhitekture. Tekst se usredotočuje samo na Bolléove samostalne neogotičke građevine – kako novogradnje, tako i restauracije. Problematika njegova autorskog udjela u restauraciji dviju građevina koje je ‘naslijedio’ od Schmidta, crkve svetoga Marka i katedrale u Zagrebu, previše je složena i ne može biti obrađena u članku ovoga opsega.

GODINE FORMIRANJA

FORMATIVE YEARS

Suvišno je posebno naglašavati kako je Bolléov interes za gotiku bez ikakve sumnje uvelike uvjetovan činjenicom da je prvih 27 godina svojega života živio u Kölnu, gradu u kojem se u tom razdoblju podizala najveća neogotička građevina cijele Europe – katedrala, koja je 19. stoljeće dočekala kao torzo sa završenim svetišnim dijelom te djelomično izgrađenim južnim tornjem na glavnom pročelju. Radeci kod svoga oca tri godine kao klesar i zidar,¹ a potom između 1866. i 1872. u

ateljieru Heinricha Wiethasea, neogotičara i dugogodišnjeg suradnika Friedricha von Schmidta tijekom njegova života i rada u Kölnu, Bollé nastavlja dalje razvijati znanja o neogotici, i interes za ovaj stil.²

U doba dok je radio u Schmidtovu atelijeru (1872.-1879.) u Beču, Bollé je bio angažiran na čitavom nizu njegovih neogotičkih građevina. U literaturi se redovito navodi da je surađivao na sve tri velike neogotičke crkve koje je Schmidt tada podizao u četvrtima Weissgärbern, Brigittenau i Fünfhaus prijestolnice Monarhije, te na nadogradnji zgrade Narodne banke, podignute u stilu njemačke neorenesanse.³ Dosad pronađena izvorna arhivska dokumentacija ne potvrđuje ove tvrdnje, ali, kako je Bollé zapravo bio zaposlenik u Schmidtovu atelijeru, zasigurno je dobivao na razradu projekte za većinu građevina koje je ovaj u to doba podizao.

Iz pisama vezanih za gradnju đakovačke katedrale sigurno je da je Bollé pomagao Schmidtu i na dva velika neogotička projekta izvan Beča – pri pregradnji neogotičke pošte u Baselu u Švicarskoj (1877.-1880.)⁴ i na temeljitoj neogotičkoj restauraciji srednjovjekovnog burga u Meranu,⁵ u Južnom Tirolu (1875.-1878./79.).⁶ Radovi na ovim građevinama, kao i od 1876. na opremi katedrale u Đakovu te na razradi projekata za crkvu svetog Marka i katedralu u Zagrebu, dodatno su proširili Bolléova znanja o gotici. Kako će nastavak teksta pokazati, Schmidtov utjecaj na arhitektonski jezik Bolléove neogotike bio je golem. Razrađujući projekte svojega profesora, Bollé je usvojio brojne motive koje će redovito koristiti pri svojim samostalnim gradnjama nakon preseljenja u Hrvatsku, osobito u prvom razdoblju samostalnoga djelovanja.

DOBA AFIRMIRANJA NEOGOTIKE I BOLLÉA U ZAGREBU I HRVATSKOJ, 1879.-1885.

AFFIRMATION OF BOLLÉ AND NEO-GOTHIC IN ZAGREB AND CROATIA, 1879-85

Tezija, s jedne strane, biskupa Strossmayera za što bržim završetkom njegove katedrale, što je bilo nemoguće bez stalno namještenoga Schmidtova pomoćnika pri gradnji, a s druge, Ise Kršnjavoga da se u Hrvatsku doseli arhitekt koji će njegove ideje o preporodu umjetnosti moći provesti u djelo – navela je Bolléa

¹ HDA, Fond br. 804, OFIK, kut. 13., cjelina II., br. 1., Biljeske o Društvu umjetnosti i o izložbi 1879., str. 11e

² O Bolléovim počecima i u: ČORAK, 1989: 115; ČORAK, 1995: 105-106; MARUŠEVSKI, 2000.a: 53-54

³ *** 1898: 154-155

⁴ DAD-CGO, bb, Bollé Vallingeru, Beč, 9.4.1878.

⁵ DAD-CGO br. 16., Schmidt Strossmayeru, Beč, 23.4.1876.

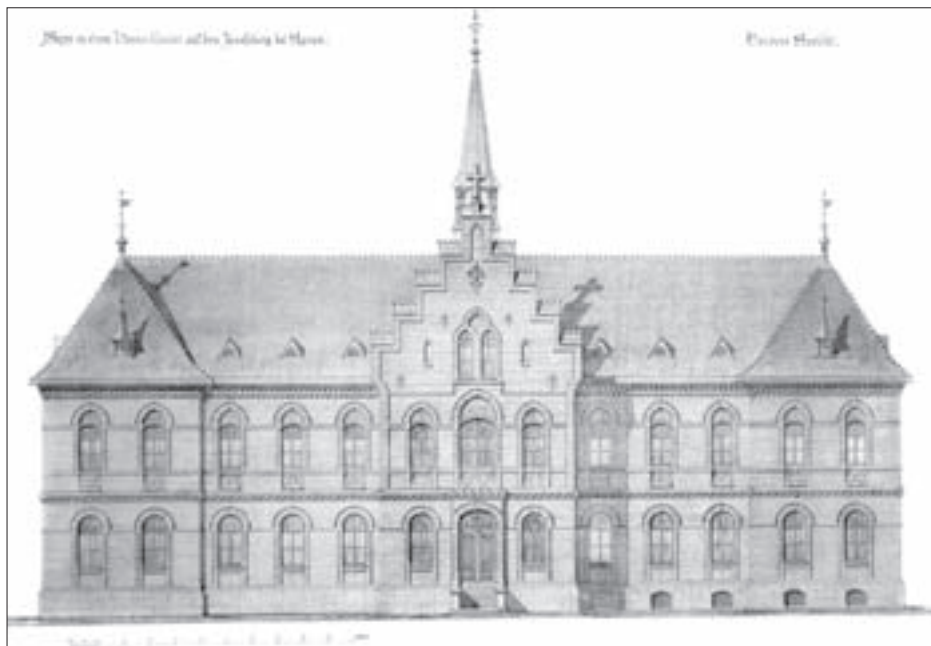
⁶ *** 1991: 228

da se početkom studenoga 1879., vezano za početak radova na restauraciji zagrebačke katedrale, definitivno preseli u Zagreb. Do preseljenja dakako ne bi došlo da se težnje Kršnjavoga i Strossmayera nisu poklopile s nastojanjima samoga Bolléa da djeluje samostalno, za što je unutar Schmidtova atelijera rijetko dobivao priliku.⁷

U to doba Zagreb često nije imao dovoljno financijske snage, a katkada ni sluha, zadržati odnosno stalno vezati uza se umjetnike, kako najbolje pokazuje slučaj kipara Ivana Rendica koji se u potrazi za poslom naposljetku morao odseliti u Trst. Kako bi trajno vezali Bolléa za Hrvatsku, Kršnjavi i Strossmayer nastoje mu stoga (i uspijevaju) osigurati što veći broj poslova, kako u Zagrebu tako i po cijeloj zemlji, budući da su znali kako rad na restauraciji zagrebačke katedrale neće biti dovoljan. To prije što se Bollé nije mogao na katedrali do kraja autorski afirmirati jer je (u početku) ponajprije izvodio i razrađivao Schmidtove projekte. Preko biskupa Strossmayera Bolléu je povjerena restauracija crkve Majke Božje Snježne na Tekijama kod Petrovaradina i gradnja osječke gimnazije, dok mu Iso Kršnjavi uspijeva osigurati posao na njegovu najvažnijem ostvarenju prvoga razdoblja stvaralaštva – restauraciji hodočasničke crkve u Mariji Bistrici. Uostalom, njih će dvojica, osobito tijekom 1880-ih godina, osigurati ovom arhitektu glavninu njegovih tadašnjih radova u Hrvatskoj.

Već krajem 1879., nekoliko mjeseci nakon Bolléova preseljenja u Zagreb, Kršnjavi organizira prvu izložbu Društva umjetnosti na kojoj njegovi arhitektonski radovi zauzimaju ključno mjesto.⁸ Svi Bolléovi značajni samostalni radovi, veći dio kojih je projektirao još dok je živio u Becu i radio u Schmidtovu atelijeru, tom su prilikom već izloženi. Uz projekte za restauraciju crkava u Mariji Bistrici i Križevcima, tada su prvi puta izloženi i Bolléovi radovi u gotičkom stilu, projekti za samostan magdalenki i detaljni crteži vezani za restauraciju zagrebačke katedrale. Izloženi radovi, barem prema tvrdnjama Kršnjavoga, ispunili su svoju svrhu. Bollé se njima „sjajnim načinom predstavio ovdješnjem občinstvu”.⁹

Samostan magdalenki prva je samostalna Bolléova neogotička realizacija u Hrvatskoj (Sl. 2.). Čini se da je projekt samostana bio završen u doba kada je Bollé već počeo pri-

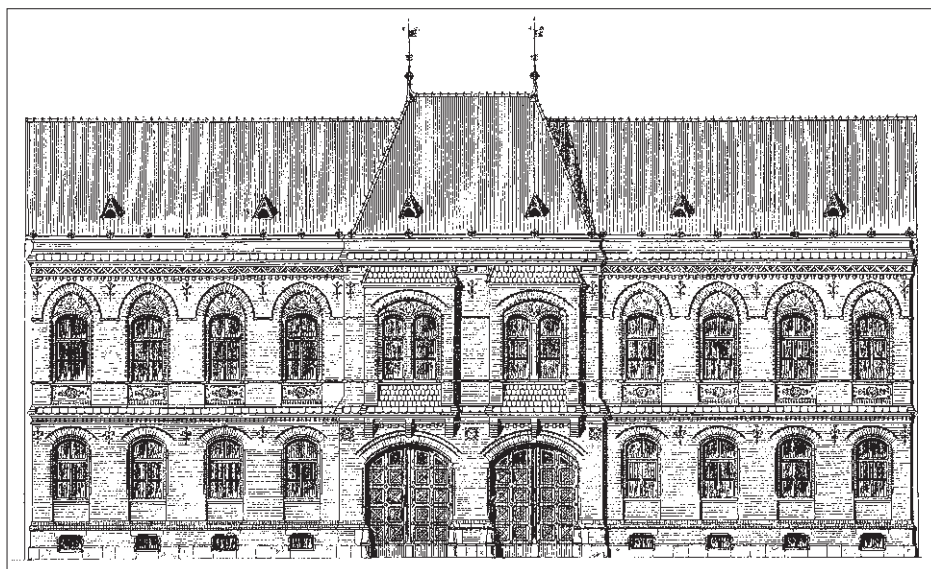
SL. 2. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE SAMOSTANA MAGDALENKI NA JOSIPOVCU U ZAGREBU, 1879.

FIG. 2 H. BOLLÉ: DESIGN FOR THE MAIN FACADE, MONASTERY OF ST MARY MAGDALEN, JOSIPOVAC, ZAGREB, 1879

premati svoje preseljenje u Hrvatsku, u proljeće 1879. Zgrada je vrlo brzo podignuta, budući da se trebalo negdje smjestiti redovnice koje su bile istjerane iz mjesta Czarnowanca u pruskom dijelu Šleske.¹⁰ Podignuta je na Josipovcu, u današnjoj Nazorovoj ulici, na mjestu gdje se prije nalazio isusovački posjed, u samo nekoliko mjeseci, tako da je već u prosincu 1879. posvećena,¹¹ upravo tada kad je Bollé započeo s radovima na obnovi zagrebačke katedrale,¹² a nekoliko tjedana prije otvaranja prve izložbe Društva umjetnosti. Usporedbom izvedene građevine s projektima izloženim na spomenutoj izložbi¹³ Zagrepčani su se mogli uvjeriti u kvalitetu rada

SL. 3. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE DVIJU PREBENDARSKIH KURIJA U NOVOJ VESI U ZAGREBU, 1881.

FIG. 3 H. BOLLÉ: DESIGN FOR THE MAIN FACADE OF TWO PREBENDARY MANOR-HOUSES, NOVA VES, ZAGREB, 1881

⁷ Više u: DAMJANOVIĆ, 2009: 109-127; DAMJANOVIĆ, 2008.a: 195-219

⁸ Dakako u dijelu izložbe posvećenom arhitekturi.

⁹ HDA, Fond br. 804, OFIK, kut. 13., cjelina II., br. 1., Biljeske o Društvu umjetnosti i o izložbi 1879., str. 11a

¹⁰ *** 1880.a: 216-217

¹¹ *** 1879.b: 430

¹² *** 1879.a: 423

¹³ O izlaganju projekata za samostan magdalenki na izložbi 1879. i u: MARUŠEVSKI, 2004: 86

SL. 4. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA DVORIŠNO PROČELJE SJEMENISTA I KAPELE U ZAGREBU, 1881.

FIG. 4 H. BOLLÉ: DESIGN FOR THE COURTYARD FACADE OF THE SEMINARY AND CHAPEL, ZAGREB, 1881

novodoseljenog arhitekta, kojega su dva glavna tadašnja kritičara zbivanja na hrvatskoj likovnoj sceni, Iso Kršnjavi i Lacko Mrazović, svesrdno hvalili, nesumnjivo smatrajući da će mu time otvoriti vrata za druge poslove u Zagrebu i šire. I Kršnjavi i Mrazović naglašavali su doduše u svojem opisu izložbe kako Bollé nije mogao izvesti samostan točno prema svojim projektima, budući da su magdalenke radi uštede dopustile izvođaču gradnje neke izmjene projekta pri izvedbi,¹⁴ a i tražilo se da se zgrada brzo izvede, zbog čega su napravljene mnoge greške.¹⁵

Samostan će poslije igrati važnu ulogu u Kršnjavijevim projektima obnove, odnosno unaprjeđenja obrta u Hrvatskoj, budući da će se u njemu školovati redovnice, ali i djevojke svjetovnjakinje u nizu umjetničkih zanata (ponajprije vezivu).¹⁶ Iako je do danas izgubio gotovo sav svoj izvorni inventar, zanimljiva, djelomično pregrađena kapelica, nadsvodena masivnim križno rebrastim svodovima, još uvijek svjedoči o prvobitnoj namjeni i reprezentativnosti ovoga zdanja.¹⁷

Nesumnjivo zahvaljujući upravo nastojanjima Kršnjavoga i Strossmayera, Bollé se relativno brzo počeo afirmirati u novoj sredini. No, zasigurno ne bi imao prilike ostvariti tako velik opus bez potresa koji je 1880. godine ošteti velik broj građevina u Zagrebu i njegovoj najbližoj okolici. Osobito je teško stradao Kaptol: franjevačka crkva i katedrala, zgrada sjemeništa te niz kanoničkih i prebendarskih kurija. Činjenica da je dio objekata koje je Bollé dotad već izgradio u Zagrebu, poput Mirogoja i samostana magdalenki, gotovo neoštećen preživio potres, zatim arhitektova požrtvornost u spašavanju zagrebačke katedrale od prijeteceg urušavanja te

dakako konstanta lobiranja Ise Kršnjavoga – naveli su Kaptol i Duhovni stol Nadbiskupije zagrebačke da mu već sredinom studenoga 1880., tjedan dana nakon potresa, povjere obnovu ili ponovnu izgradnju većine svojih oštećenih ili potpuno srušenih građevina u Zagrebu.¹⁸

Paralelno s lobiranjem za Bolléa Kršnjavi je lobirao kroz članke u tisku te u pismu koje je u prosincu 1881. poslao Kaptolu Nadbiskupije zagrebačke – i za stil u kojem se nadao da će ovaj arhitekt najviše raditi – gotiku. Pritom je morao najprije razbiti predrasude o njemačkom podrijetlu gotike koje su, čini se, u to doba postojale u Zagrebu, a koje su bile karakteristične za cijelo područje srednje Europe – ponajprije zahvaljujući činjenici da je dugo vremena u njemačkom jeziku sinonim za gotiku bio 'njemački stil', uvelike pod utjecajem Goetheova pamfleta o katedrali u Strasbourg iz 1772. godine.¹⁹ Ističući da o njemačkom karakteru gotike nema ni govora, budući da je taj stil potekao iz Francuske,

SL. 5. H. BOLLÉ: KANONIČKA KURIJA, KAPTOL 6, ZAGREB, PODIGNUTA 1882.

FIG. 5 H. BOLLÉ: DEAN'S MANOR HOUSE, KAPTOL 6, ZAGREB, BUILT IN 1882

¹⁴ L. M., 1879: 1-2

¹⁵ HDA, Fond br. 804, OFIK, kut. 13., cjelina II., br. 1., Biljeske o Društvu umjetnosti i o izložbi 1879., str. 11f. Izvedbu zgrade preuzelo je poduzeće Grahor i Klein. Toraž nad ulazom ponovno je sagrađen 1890. [DOBRONIĆ, 1983: 79, 81]. Tlocrt samostana magdalenki publiciran je u: MAROEVIĆ, 1968: 222.

¹⁶ *** 1880.b: 328

¹⁷ Samostan danas služi kao jedna od zgrada Pravnoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Na dopustenju za snimanje unutrašnjosti i pročelja zgrade te na izrazitoj su-sretljivosti zahvaljujem se tajnici, gospodi Karmeli Pizeti.

¹⁸ *** 1880.c: 2

¹⁹ Publikacija je naslovljena „Von deutscher Baukunst“.

²⁰ KRŠNJAVI, 1881: 526-527; MARUSEVSKI, 1986: 91-92

²¹ KRŠNJAVI, 1881: 526

Kršnjavi je paralelno nastojao pokazati kako se upravo pomoću njega može stvoriti specifičan hrvatski, narodni stil u graditeljstvu. Gotika je, naime, toliko regionalno raznolika i dopušta beskrajno poigravanje s arhitektonskim jezikom oblika da se može bez teškoća razviti u smjeru nacionalnog stila, to prije što se njezini elementi jasno mogu uočiti u hrvatskomu narodnom obrtu.²⁰

Nastojeci što više privoljeti crkvene krugove na neogotiku, Kršnjavi se vješto pozvao i na činjenicu da je gotika isključivo crkveni, kršćanski stil. „Gotski stil nazivaju mnogi i kršćanskim, a imaju i pravo jer se je taj stil i rodio i razvio jedino u kršćanskoj kulturi, jer je kršćanskim duhom proniknut, jer su mu svi oblici iz kršćanskih namisli i osjećaja postali.”²¹ Gotika se, isticao je, počela povlačiti iz graditeljstva vrlo brzo nakon pojave ‘nekršćanskih ideja’, dakle nakon nastupa renesanse.²² Sklonost renesansi i klasicizmima u graditeljstvu, osobito stambenom, nastojao je time razbiti, oštro ih okarakteriziravši „stylom poganskim primjerenim luksusu žudijah”.²³ Smatrao je kako će se, nakon što bude završena restauracija zagrebačke katedrale i uklonjene zidine ispred njezina glavnog pročelja, nove gotičke građevine Kaptola izvrsno uklopiti u novonastalu situaciju. Predlagao je stoga da institucije Zagrebačke nadbiskupije naredi „da se na Kaptolu obzirom na glavni spomenik tog trga i celoga grada *ne smije graditi drugacije no stylom gotskim* i to materijalom solidnim golom opekam ili kamenom obzirom na namjenu kurijah”, kako je to, tvrdio je, već učinjeno u Francuskoj ili Velikoj Britaniji, gdje se župni dvorovi grade samo u gotičkom stilu, a i u Pragu gdje je tamošnji kaptol naredio da sve nove kanoničke kurije moraju biti gotičke.²⁴

Ovako oštro i uporno zagovaranje gotike od strane Kršnjavoga bilo je potrebno ponajprije stoga što prve Bolléove kurije, točnije rečeno – **dvije spojene prebendarske kuće na Novoj Vesi br. 5**²⁵ (koje su ujedno prve uopće potpuno završene građevine tog arhitekta nakon potresa, podignute tijekom 1881.; Sl. 3.), nisu

previše oduševile svećenstvo, a ni zagrebačko građanstvo, pa je postalo upitno daljnje realiziranje građevina toga tipa i stila. „Taj se styl nije milio ljudem krupnoga ukusa kojim je oko otupilo na bombastičnih novijih gradnjah zagrebačkih i na kucah bez ikakvog stila.” Kršnjavi se uplašio da bi kanonici, ali i sam Bollé kako ne bi izgubio posao, a pod pritiskom javnoga mnijenja, odustali od daljnje primjene gotike u izgradnji Kaptola, što bi, tvrdio je, zauvijek narušilo arhitektonsko jedinstvo toga prostora.²⁶ Jedinstvo stilova, dominantan postulat primjenjivan pri gradnji novih i restauraciji starih građevina u drugoj polovici 19. stoljeća, Kršnjavi je time proširio na urbanizam – ne samo da se s kaptolskih gotičkih građevina trebaju skinuti tragovi postsrednjovjekovnih epoha već se i s prostora Kaptola, odnosno makar njegova središta oko katedrale, trebaju ukloniti građevine koje stilski ne odgovaraju, tj. „sljeparske radnje sa tutkalom i ljepom”.²⁷

Ovako radikalni prijedlog nije se dakako mogao do kraja realizirati u gradu koji je jedva uspijevao skupiti novac i za osnovnu sanaciju građevina stradalih u potresu 1880., no Bolléu je ipak, usprkos spomenutim kritikama, povjereno podizanje još **dviju kurija na Kaptolu**, od kojih je onu na broju 6 sagradio u gotičkom stilu, dok je kuriju na broju 21, nasuprot franjevačkoj crkvi, podigao 1885. u svojoj varijanti romanickog stila.²⁸

Kurija na broju 6, podignuta 1882. za kanonika Ivana Mikovića, iako poslije često kritizirana,²⁹ najbolje je Bolléovo ostvarenje među stambenim građevinama na Kaptolu (Sl. 5.). Dobrih je proporcija, nije preduga poput spomenute prebendarske kurije u Novoj Vesi. Lagano se isturuje prema središnjem dijelu

SL. 6. H. BOLLÉ: UNUTRAŠNOST KAPELE ZAGREBAČKOG SJEMENISTA, POGLED PREMA KORU

FIG. 6 H. BOLLÉ: CHAPEL INTERIOR, SEMINARY IN ZAGREB, VIEW OF THE CHANCEL

SL. 7. F. VON SCHMIDT: ŽUPNA CRKVA SVETE BRIGITTE U BEČKOJ ČETVRTI BRIGITTENAU, UNUTRAŠNOST, 1867.-1874.

FIG. 7 F. VON SCHMIDT: INTERIOR OF ST BRIGITTE'S PARISH CHURCH, BRIGITTENAU QUARTER, VIENNA, 1867-74

22 KRŠNJAVI, 1881: 526

23 A-HAZU, ostavština Rackoga. Pisma drugih upućena raznim adresatima, br. 30, Iso Kršnjavi u ime Društva umjetnosti Kaptolu Zagrebačke nadbiskupije, Zagreb, 25. 12. 1881.

24 Isto.

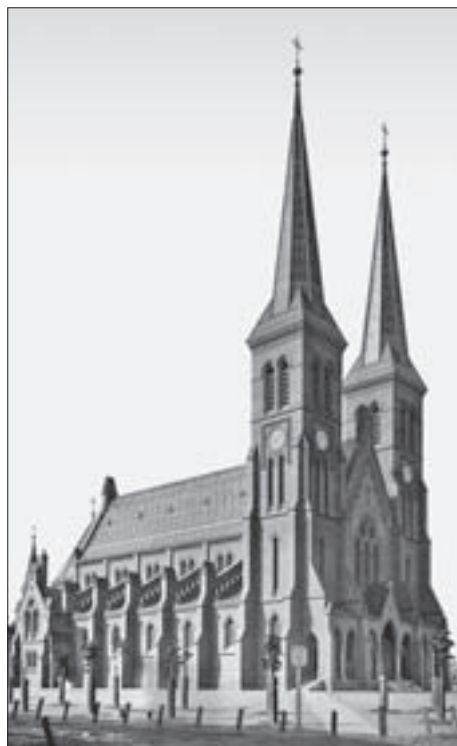
25 ČORAK, 1978: 28-29; DOBRONIĆ, 1991: 264

26 A-HAZU, ostavština Rackoga. Pisma drugih upućena raznim adresatima, br. 30, Iso Kršnjavi u ime Društva umjetnosti Kaptolu Zagrebačke nadbiskupije, Zagreb, 25. 12. 1881.

27 KRŠNJAVI, 1881: 528

28 DOBRONIĆ, 1991: 257

29 KOLACIO, 1978: 124; DOBRONIĆ, 1986: 23; DOBRONIĆ, 1991: 257

SL. 8. F. VON SCHMIDT: ŽUPNA CRKVA SVETE BRIGITTE U BEČKOJ ČETVRTI BRIGITTENAU, 1867.-1874.

FIG. 8 F. VON SCHMIDT: ST BRIGGITE'S PARISH CHURCH, BRIGITTENAU, VIENNA, 1867-74

SL. 9. AUGUSTUS WELBY NORTHMORE PUGIN: KATEDRALA SV. CHADA U BIRMINGHAMU, 1839.-1841.

FIG. 9 AUGUSTUS WELBY NORTHMORE PUGIN: ST CHAD'S CATHEDRAL, BIRMINGHAM, 1839-41

počelja, kojemu je dan dodatan naglasak postavljanjem portala, iznad kojeg je na prvom katu balkon i trokutast zabat u razini krova.

Osim kurija i radova na obnovi zagrebačke katedrale, Bollé u prvoj polovici 1880-ih projektira na Kaptolu i dio sklopa **zagrebačkog sjemeništa**. U potresu je, naime, istočno krilo sjemeništa, prema današnjem parku Ribnjak, toliko stradalo da ga se moralo potpuno srušiti.³⁰ Budući da sjemeništari nisu imali gdje biti smješteni, dogradnji zgrade moralo se brzo pristupiti pa je već do ljeta 1881. postavljen temelj novim krilima.³¹ Zapadno, ulično krilo i dio sjevernog samo je obnovljeno, dok je sav preostali dio sjemeništa (dio sjevernog, cijelo istočno i cijelo južno krilo; Sl. 4.) ponovno izgrađen prema Bolléovim projektima 1881.-1882. godine,³² tako da su se sjemeništari mogli useliti u zgradu već početkom 1883.³³

U sklopu istočnoga krila sjemeništa podignuta je 1882.-1883. i nova **dvoetažna kapela**. Željelo se da kapela bude što ljepša kako bi pozitivno utjecala na sjemeništare³⁴ pa je njezino oblikovno rješenje vrlo zanimljivo i pripada u red najboljih Bolléovih neogotičkih sakralnih građevina iz prve polovice 1880-ih. Donja etaža kapele jednostavna je i arhitektonski danas posve nezanimljiva, no zato je gornja etaža izrazito reprezentativno riješena. Uzak visoki prostor zaključen je svetištem nadsvodenim križno rebrastim svodom, dok je brod pokriven drvenim stropom, odnosno krovistom, ukrašenim stiliziranim dekorativnim neogotičkim ornamentima, koji su do danas dobrim dijelom izbljednuli. Kroviste se oslanja na zidane gotičke lukove (Sl. 6.). Ovakav tip pokrova broda preuzeo je Bollé od Schmidta, točnije rečeno – iz njegove crkve svete Brigitte u Brigittenau, na kojoj je, kako je već i spomenuto, i sam radio u razdoblju dok je bio zaposlen u Schmidtovu atelijeru. Arhitektonski je vrlo skladno i rješenje drvenoga kora, podignutog u ulaznom dijelu kapele. I poslije će u svoje neogotičke crkve Bollé vrlo često postavljati drvene korove, bogato izrezbarene i oslikane dekorativnim neogotičkim stiliziranim motivima. Iz kapele je nažalost kasnije izbačen gotovo sav izvorni inventar, a i oslik na zidovima je prekrećen (Sl. 7.).

Osim na Kaptolu i na Gornjem gradu, gdje radi na restauraciji crkve svetoga Marka, Bollé je početkom 1880-ih dobio priliku realizirati i jedan neogotički sklop u Donjem gradu – **zgradu evangeličke crkvene općine s crkvom**. Njegovo podizanje inicirao je grof Ernest Schlippenbach 1879. godine. Gradsko poglavarstvo spremno je odmah poklonilo građevinsko zemljište, tada na samom rubu grada, na križanju Kukoviceve (danas Hebrangove) i Gundulićeve ulice,³⁵ no s radovi-

ma se zbog potresa i problema u skupljanju sredstava nije započelo sve do lipnja 1881.³⁶ Najprije je podignuta zgrada općine, u kojoj se nalazila i škola za djecu evangelika, 1881.-1882. (Sl. 1.), a zatim je 1882.-1884. sagrađena crkva kao slobodnostojeći objekt u dvorištu zgrade općine, prema Kukovicevoj ulici.³⁷ Posvećena je svečano krajem ožujka 1884. godine.³⁸ Projekt za gradnju ovoga sklopa Bollé je napravio besplatno,³⁹ vjerojatno stoga što je i sam bio, kao evangelik, član te vjerske općine. Bollé će poslije prijevica na katoličanstvo, nesumnjivo kako bi sebi olakšao položaj u dominantno katoličkoj sredini i kako si ne bi zatvorio vrata brojnim poslovima vezanim za gradnju i/ili restauraciju katoličkih crkvi.⁴⁰

Zgrade evangeličke crkvene općine i crkve među rijetkim su Bolléovim arhitektonskim realizacijama kojih je gradnju popratio opširno i svjetski, preciznije rečeno – njemački tisak. Tome je ponajprije pridonijela činjenica da je njihovo podizanje dijelom financiralo društvo Gustava Adolfa koje se brinulo za gradnje evangeličkih crkava njemačke dijaspore posvuda po Europi. Perspektivni pogled na crkvu i dvor još prije njihova dovršenja objavljen je u najcitiranijem ilustriranom časopisu njemačkoga govornog područja „Leipziger Illustrierte Zeitung“, a popravljen je tekstem u kojem se hvali Bolléa kao graditelja.⁴¹

Oblikovno rješenje zagrebačke evangeličke crkve Bollé oblikuje uvelike po uzoru na već spomenutu Schmidtovu župnu crkvu bečke četvrti Brigittenau.⁴² Sličnosti se osobito uočavaju u načinu uokvirivanja prozora, oblikovanju vijenca s nizom stepeničasto istaknutih redova cigala, vrlo slično riješenom i tijelu i vrhu tornja itd. (Sl. 8.). Iako se redovito navodi kako oblikovno rješenje spomenute Schmidtove bečke crkve, a time i zagrebačke, proistječe iz gotike hanzeatskih gradova⁴³ (na koju se ovaj arhitekt pozvao, budući da mu je osnovni građevinski materijal bila opeka, često korištena u srednjovjekovnom graditeljstvu sjeverne Njemačke), mora se upozoriti kako Sveta Brigitta po-

30 *** 1881.a: 70

31 *** 1881.d: 207-208

32 *** 1882.d: 2

33 *** 1882.c: 102-103

34 *** 1882.b: 23

35 *** 1882.f: 399

36 *** 1881.b: 2; *** 1881.c: 3

37 *** 1882.e: 2

38 *** 1884.b: 4. O zgradi evangeličke općine i u: MAROEVIĆ, 1968: 129; DOBRONIĆ, 1983: 81. Na projektima koji se čuvaju u DAZG stoji pečat *Bollé und Waidmann Architekten* (MAROEVIĆ, 1968: 129), no na potpisanim projektima za crkvu i dvor koji se čuvaju u Kaptolskom arhivu stoji samo Bolléov potpis, pa je za pretpostaviti da Kuno Waidmann nije imao velikog autorskog udjela pri projektiranju ovih dviju građevina.

kazuje velike sličnosti s katedralom Svetoga Chada u Birminghamu. Kako je ova građevina (podignuta 1839.-1841.) djelo jednoga od prvaka onodobne engleske arhitekture, Augustusa Welbya Northmorea Pugina (Sl. 9.), Schmidt ju je preko arhitektonskog tiska mogao dobro poznavati.

Zagrebačka evangelička crkva, dakako, oblikom tlocrta i općenito organizacijom unutrašnjeg prostora nema nikakve veze sa spomenutim glavnim bečkim uzorom. Umjesto longitudinalne crkve Bollé podiže centralnu građevinu, prilagođavajući je time za protestantsko bogoslužje, usredotočeno na pastora.

Ne samo u rječniku arhitektonskih oblika već i u odabiru materijala, te općenito u pristupu arhitekturi u razdoblju neposredno nakon preseljenja iz Beča u Zagreb, kod Bolléa se najjače osjeća Schmidtov utjecaj. Gotovo sve njegove realizirane neogotičke građevine s kraja 1870-ih i početka 1880-ih, evangelička crkva sa zgradom bogoslovne općine, kurije na Kaptolu u Zagrebu, kapela Pejačevića u Našicama i grobnica obitelji Jelčić u Zaprešiću, sagrađene su ili od fasadne opeke ili od kamena, u skladu s težnjom o 'istinitosti' u upotrebi materijala. Nastojalo se, naime, na pročeljima jasno pokazati od kojega je materijala sagrađen zid građevine. Kako je isticao Kršnjavi, zahtijevalo se da dekoracija mora biti neposredno povezana s konstrukcijom građevine, a ni kvalitete ni slabosti materijala nije se smjelo skrivati, zbog čega su na pročeljima kanoničkih kurija ostavljeni vidljivim ne samo materijal od kojeg su podignute već i željezne spine kojima je bila opeka učvršćena.⁴⁴ „I to je znamenito u gotskom stilu, da je uvijek strogo pazeno načelo: neskrivaj tvar kojom gradiš, iztiči ju, pa gradi po naravi te stvari.”⁴⁵

Iako je od samoga početka Bollé morao činiti i određene kompromise, kako pokazuje primjer samostana magdalenki i Sjemenista Zagrebačke nadbiskupije, koji su samo djelomično imali pročelja izvedena od fasadne opeke, a dijelom su bila ožbukana, od sredine 1880-ih sve će rjeđe imati prilike realizirati

neogotičke građevine s takvim tipom fasada. Razloge tomu valja, s jedne strane, tražiti u nesklonosti Zagrepčana prema fasadnoj opeci. Tradicija zbukanih pročelja toliko je bila ukorijenjena da je Bollé, prema tvrdnji Kršnjavoga, kuću koju je sagradio u Streljačkoj ulici s *Rohbau* pročeljem dao naposljetku ožbukati.⁴⁶ S druge strane, odustajanje od pročelja s fasadnom opekcom ili kamenom bilo je uvjetovano i skupocinom tih materijala – gradnja običnom opekcom i zbukanje pročelja bilo je neusporedivo jeftinije. Gotovo sve njegove crkve koje je podigao nakon 1885., kako neogotičke tako i one koje je sagradio u drugim stilovima, redovito stoga imaju zbukana pročelja.

Nakon podizanja kurija na Kaptolu i Novoj Vesi te gradnje evangeličkoga župnog dvora, Bolléu će se rijetko pružiti prilika podizati u neogotičkom stilu stambene zgrade. Kao što u cijeloj Austro-Ugarskoj neogotika nije imala onako široku ulogu univerzalnoga stila pogodnog za sve tipove objekata, kao što je bio slučaj u arhitekturi viktorijanske Britanije, tako je i u Hrvatskoj njezin prodor u profanu arhitekturu bio vrlo rijedak. Osim sakralnih građevina, Bollé uspijeva uglavnom realizirati tek nekoliko sepulkranih spomenika u ovom stilu.

Prva njegova **grobnica**, iznad koje je podignuta reprezentativna neogotička kapela (pa se time u osnovi može smatrati jednako sakralnom, kao i sepulkranom građevinom), sagrađena je 1880.-1881. u Našicama **za obitelj Pejačević** (Sl. 10.). Činjenica da ga je na njezinoj gradnji angažirao tadašnji hrvatski ban Ladislav Pejačević jasno svjedoči koliko se brzo Bollé afirmirao u Hrvatskoj.⁴⁷ Primijenjeno arhitektonsko rješenje slično je brojnim drugim sličnim obiteljskim mauzolejima po cijeloj srednjoj Europi. Građevina ima dvije etaže: donju koja služi za grobnicu i koja ima pročelje od opeke, i gornju koja je skladna jednobrodna, jednotoranijska kapela. Činjenica da je kapela građena u cijelosti od kamena, u kojem je Bollé, osim na zagrebackoj katedrali, rijetko imao priliku raditi zbog skupoće toga građevinskog materijala, da je pokrivena eternitom dvije različite boje, kojim se oponaša ornament s krovova pokrivenih glaziranim crijepom, i da je bila rasokošno opremljena – jasno svjedoči o bogatstvu naručitelja.

Najveću **grobnicu** u užem smislu te riječi Bollé je podigao nekoliko godina kasnije, 1884., **za obitelj Jelčić** u parku nedaleko od njihova dvorca Novi Dvori kod Zaprešića. Iznad grobnice u ovom slučaju nije podignuta kapela, već platforma, okružena ogradom s kamenim fijalama postavljenim na uglovima i spomenikom s natpisima u dnu (Sl. 11.). Naručena je od strane Đure Jelčića kako bi služila kao grobnica cijele njegove obitelji. Bollé je za njezino podizanje iskoristio kamen iz ka-

SL. 10. H. BOLLÉ: GROBNA KAPELA OBITELJI PEJAČEVIĆ U NAŠICAMA, 1880.-1881.

FIG. 10. H. BOLLÉ: CEMETERY CHAPEL OF THE PEJAČEVIĆ FAMILY, NAŠICE, 1880-81

39 *** 1881.c: 3

40 Bolléovu konverziju spominje u jednom pismu Strossmayer, koji u to doba više nije bio u dobrim odnosima s arhitektom, pa je smatra nepravilno obavljenom: Šišić, 1930: 171; Strossmayer Rackom, Đakovo, 8.5.1885.

41 *** 1882.f: 399; Č., 1883: 3. U hrvatskoj literaturi ilustriran je u: ČORAK, 1978: 24.

42 MARUŠEVSKI, 2000.a: 55

43 KEPLINGER, 1991: 22-23

44 KRŠNJAVI, 1881: 526-528

45 KRŠNJAVI, 1881: 527

46 HDA, Fond br. 804, OFIK, kut. 13., cjelina II., br. 26., Povijest gradnje akademičke palače, str. 18

47 O kapeli više u: LUČEVNIAK, 1999: 55-98; ZEC, 2006: 171-188.

SL. 11. H. BOLLÉ: GROBNICA OBITELJI JELACIĆ, NOVI DVORI, ZAPRESIC, 1884.

FIG. 11 H. BOLLÉ: MAUSOLEUM OF THE JELACIĆ FAMILY, NOVI DVORI, ZAPRESIC, 1884

SL. 12. H. BOLLÉ: GROBNICA LAVOSLAVA VUKELICA, SVETI KRIŽ ZACRETJE, 1887.

FIG. 12 H. BOLLÉ: LAVOSLAV VUKELIĆ'S TOMB, SVETI KRIŽ ZACRETJE, 1887

SL. 13. H. BOLLÉ: UNUTRAŠNOST FRANJEVAČKE CRKVE U ZAGREBU NAKON RESTAURACIJE

FIG. 13 H. BOLLÉ: INTERIOR OF THE FRANCISCAN CHURCH, ZAGREB, AFTER RESTORATION

menoloma u Vrapču, koji je koristio i pri restauraciji zagrebačke katedrale.⁴⁸

Treci zanimljiv Bolléov neogotički **nadgrobni spomenik** iz 1880-ih podignut je 1887. u Svetom Križu Zacetju za hrvatskoga pisca **Lavoslava Vukelića** (Sl. 12.). Spomenik ima oblik stupa na kojem stoji nešto širi, zatvoren neogotički baldahin, odnosno neka vrsta predimenzionirane fijale⁴⁹ koja podsjeća u svojem gornjem dijelu na segment spomenika na grobnici Jelacićevih.

Zanimljivo je kako su i pri podizanju ovih grobnica Strossmayer i Kršnjavi odigrali ključnu ulogu da taj posao dobije Bollé. Strossmayer je tako preporučio Bolléa Ladislavu Pejačeviću⁵⁰ i Đuri Jelaciću,⁵¹ dok je u slučaju Vukelićeve grobnice posredovao Kršnjavi.

RAZDOBLJE ŠIRENJA BOLLÉOVA DJELOVANJA PO HRVATSKOJ, KRAJ 80-ih I POČETAK 90-ih GODINA 19. STOLJEĆA

THE PERIOD OF EXPANSION IN BOLLÉ'S ARCHITECTURAL ACTIVITY IN CROATIA, THE END OF 1880s, BEGINNING OF 1890s

Vezivanje i Bolléa i Kršnjavoga uz režim Khuen-Héderváryja te organiziranje hrvatskoga

sudjelovanja na izložbama u Trstu (1883.) i Budimpešti (1885.), vrlo je brzo omogućilo afirmaciju toga graditelja unutar organa hrvatske Zemaljske vlade, koji su mu u početku bili prilično nenaklonjeni, budući da su građevinske poslove nastojali osigurati za inženjere/graditelje zaposlene pri Građevnom odsjeku. Najjasniji znak novoga položaja nedvojbeno je dobivanje „viteškog krsta reda Franje Josipa I.“ koji su Kršnjavi i Bollé zajednički stekli carskom uredbom od 25. veljače 1884. godine.⁵² Lobiranje kod privatnih naručitelja i svećenstva od tada više nije bio jedini način osiguranja posla za Bolléa. Vlada mu je i sama počela povjeravati brojne zadatke. Uspon dakako nije bio ravnomjeran. Nakratko će ga ugroziti prekid odnosa Kršnjavoga s čelnim ljudima Nadbiskupije zagre-

⁴⁸ O gradnji grobnice u: GOSTL, 1990: 69, 73, 93-95; BEUSAN, 2001: 113.

⁴⁹ BUDISAVLJEVIĆ, 1887: 478-479; *** 1888.a: 69-70

⁵⁰ ZEC, 2006: 175

⁵¹ BEUSAN, 2001: 113

⁵² HDA, Fond br. 77, mikrofilm br. Z-2359, Kraljevski ministar Hrv.-slav.-dalm. u Budimpešti (KMHB), kut. 86., opći spisi za 1884., dosje br. 361/1884.; Isto u: *** 1884.a: 88

⁵³ GRIJAK, 2004: 318

⁵⁴ A. S., 1885: 2-4

bačke zbog njegova sudjelovanja u dvoboju 1885. godine, zbog kojeg je, prema kanonskom pravu, morao biti izopćen iz crkve.⁵³

Njegov je dvoboj posredno naštetio i Bolléu. Položaj *Dombaumeistera* nije dakako izgubio, niti su mu otkazane ostale narudžbe koje je dobio u Zagrebu i ostatku Hrvatske. Izgubio je međutim svojega najupornijeg i najslatkorječivijeg zagovornika koji više nije mogao objavljivati panegirike Bolléovim ostvarenjima u glavnom (i službenom) crkvenom listu Nadbiskupije – „Katoličkom listu”. To dakako nije spriječilo Kršnjavoga i Bolléa da i dalje vrlo usko surađuju i u Obrtnoj školi i pri brojnim arhitektonskim pothvatima, zbog čega ih je zagrebačko novinstvo prozvalo parom dioskura.⁵⁴

Sredinom 1880-ih Bolléov će položaj donekle poljuljati i prekid odnosa s biskupom Strossmayerom, koji mu nije mogao oprostiti vezivanje za Kršnjavoga i Khuenov režim, a ni činjenicu da je zbog brojnih projekata u Zagrebu i ostalim dijelovima Hrvatske zanemario poslove na njegovoj prvostolnici.⁵⁵ Poslove koje mu je osigurao na tlu svoje biskupije (gradnje crkvi u Erdeviku i Franjin Dolu), Strossmayer mu nije oduzeo, ali mu više nikada nije ni priskrbio nove.

Na zagrebačkom će Kaptolu zbog restauracije zagrebačke katedrale i uređivanja prostora ispred ove građevine Bollé ostati prisutan sve do kraja prvog desetljeća 20. stoljeća. Sredinom 1880-ih povjerena mu je i temeljita **restauracija franjevačke crkve**. Srednjovjekovna, u 17. stoljeću temeljito pregrađena i nadograđena crkva prilično je stradala u potresu 1880. godine (Sl. 14.). Zidovi zapadnoga, baroknog dijela građevine popucali su, kao i glavno pročelje prema Opatovini,⁵⁶ a zvonik se navodno bio raspuknuo na sve četiri strane⁵⁷ pa su već u prosincu 1880. srušene njegove gornje dvije etaže.⁵⁸ Je li ga bilo moguće obnoviti ili mu je doista prijetilo urušavanje, teško je reći jer se izvještaji onodobnog tiska prilično razlikuju. Kada se naime pokazalo kako novca za temeljit popravak franjevačke crkve i izgradnju novoga zvonika nema, javile su se kritike zbog rušenja staroga zvonika, koji su navodno arhitekti iz Beča i Peste nakon potresa pregledali i ustanovili da je dovoljno čvrst.⁵⁹ Sudeći prema napisi-

SL. 14. SVETIŠTE I TORANJ FRANJEVAČKE CRKVE U ZAGREBU PRIJE POTRESA I RESTAURACIJE

FIG. 14 CHANCEL AND TOWER, FRANCISCAN CHURCH BEFORE THE EARTHQUAKE AND RESTORATION

ma u tisku, moguće je kako uklanjanje tornja doista nije bilo uvjetovano samo njegovom ruševnosti, već jednako tako i stilskim razlozima – barokni gornji dio, pokriven uobičajenom kupolom, smatrao se neodgovarajućim za jednu srednjovjekovnu crkvu: „Toranj fratarske crkve, koga će za koji dan nestati, tako je proste arhitekture, da bi najzadnji seljački zidar znao ljepsu formu narisati. Ipak bi taj toranj bio još koji vjek krasio kaptol, da ga nije sama narav osudila na izčeznuće.”⁶⁰ Nakon rušenja tornja u iduće dvije godine pristupilo se samo najnužnijim popravcima pa je crkva, na drugu godišnjicu potresa 1882., ponovno otvorena za vjernike.⁶¹ O temeljitoj restauraciji nije se moglo u to doba još misliti jer sredstva nisu bila osigurana.

Sljedeće, 1883. godine hrvatska Zemaljska vlada uspjela je ishoditi dopuštenje franjevcima da skupljaju milostinju po Ugarskoj.⁶² S prikupljenim je sredstvima konačno 1885. započela sveobuhvatnija obnova crkve. Projekti za restauraciju povjereni su Bolléu, koji će najprije pristupiti izgradnji zvonika.⁶³ Tijekom 1885. nadgradio je gornje dvije etaže i visoku kapu zvonika (Sl. 15.). Svaki od nadograđenih katova bio je visok 18 metara, a kapa tornja čak 25 metara, pa je tako zagrebački Kaptol dobio nov moćni vertikalni

SL. 15. FRANJEVAČKI SAMOSTAN I CRKVA S TORNJEM PODIGNUTIM PREMA BOLLÉOVIM PROJEKTIMA 1885., FOTOGRAFIRANA SA SJEVERNOG TORNJA ZAGREBAČKE KATEDRALE

FIG. 15 FRANCISCAN MONASTERY AND CHURCH WITH THE TOWER BUILT ACCORDING TO BOLLÉ'S DESIGNS IN 1885, PHOTO TAKEN FROM THE NORTH TOWER OF ZAGREB CATHEDRAL

55 DESPOT, 1978: 60; DAMJANOVIĆ, 2009.a: 123-124

56 *** 1880.e: 3; *** 1882.i: 337-338

57 TKALČIĆ, 1886: 4; CVEKAN, 1990: 103

58 *** 1880.f: 414

59 *** 1882.h: 3

60 *** 1880.d: 2

61 *** 1882.g: 5

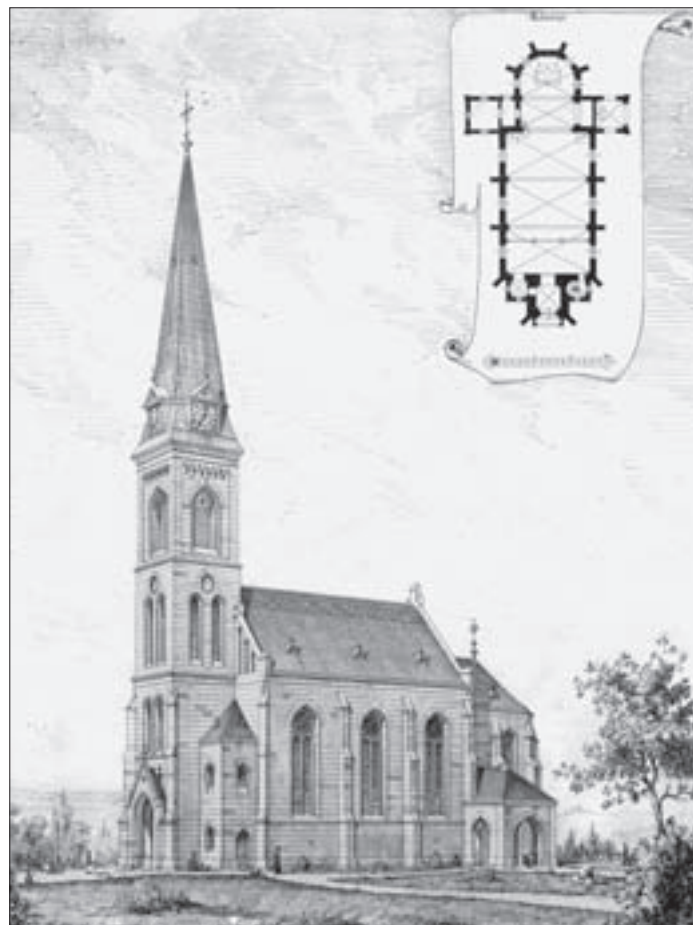
62 *** 1883: 3

63 BARBARIC, 1906: 20; FRKIN, 1980: 182; CVEKAN, 1990: 104

SL. 16. F. VON SCHMIDT: PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE I TLOCRT CRKVE U BADGASTEINU, 1865.

FIG. 16 F. VON SCHMIDT: DESIGN FOR THE MAIN FACADE AND GROUND FLOOR PLAN OF THE CHURCH IN BADGASTEIN, 1865

SL. 17. H. BOLLÉ: TLOCRT I PRESJEK S POGLEDOM NA SVETIŠTE ŽUPNE CRKVE U GRANEŠINI, 1886.-1887.

FIG. 17 H. BOLLÉ: GROUND FLOOR PLAN AND CROSS SECTION WITH A CHANCEL VIEW, PARISH CHURCH, GRANEŠINA, 1886-87

naglasak.⁶⁴ Kao i u slučaju gradnje zgrade sjemenista i pri podizanju tornja franjevačke crkve, Bollé je morao odstupiti od postulata 'istinitosti' i pribjeci upotrebi obične opeke kao osnovnoga građevnog materijala, budući da nije raspolagao s dovoljnim sredstvima. Pročelja su stoga žbukana, osim dakako okvira i mrežišta prozora te vijenaca, križnih ruža i garguja na vrhu, koji su izrađeni od kamena. U oblikovanju tornja opet se osjeća oslanjanje na Schmidovu arhitekturu. Osobite se sličnosti mogu uočiti s rješenjem tornja župne crkve u Badgasteinu kod Salzburga (1865.-1869.; Sl. 16.).⁶⁵

Poslije završetka izgradnje tornja 1886. godine pristupa se temeljitim popravcima svetišta, odnosno preostalog gotičkog dijela crkve.⁶⁶ Bollé pri restauraciji postupa u skladu s težnjom za vraćanjem građevine u hipotetsko prvobitno stanje. Uklanja pregrade kojima su bili zazidani donji dijelovi gotičkih prozora,⁶⁷ rekonstruira stupove u središtima prozora i njihova raskošna mrežišta te otvara još jedan prozor na južnoj strani svetišta, okrenutoj samostanu.⁶⁸ 'Poboljšava' vijenac i kontrafore, koje okrunjuje s trokutastim zabaticima u koje je upisan plitki trolist. I zahvati u unu-

trašnjosti bili su vrlo opsežni. Osteceni svod svetišta dobrim je dijelom rekonstruiran: polomljena rebra su zamijenjena, a svod je novo ozbukano. 'Poboljšane' su i službe na zidovima, kao i bogato profilirani okviri prozora.⁶⁹ Pri uklanjanju žbuke otkriveni su i restaurirani i ključni kamenovi na svodovima.⁷⁰ Bollé nadalje izbacuje glavni oltar iz svetišta, pri čemu se u južnom zidu otkrivaju pravokutne, bogato gotički profilirane niše.⁷¹

Otkrice ovih niša i pitanje njihove sudbine bila su jedan od glavnih povoda tadašnjemu uglednome crkvenom povjesničaru Ivanu Krstiću da se osvrne na obnovu franjevačke crkve i Bolléov pristup restauraciji srednjovjekovnih spomenika uopće. Tkalcic je naime dočuo kako na njihovu mjestu arhitekt namjerava probiti vrata prema sakristiji, čemu se oštro usprotivio, držeći da se time uništava

64 *** 1885: 4

65 *** 1991: 228

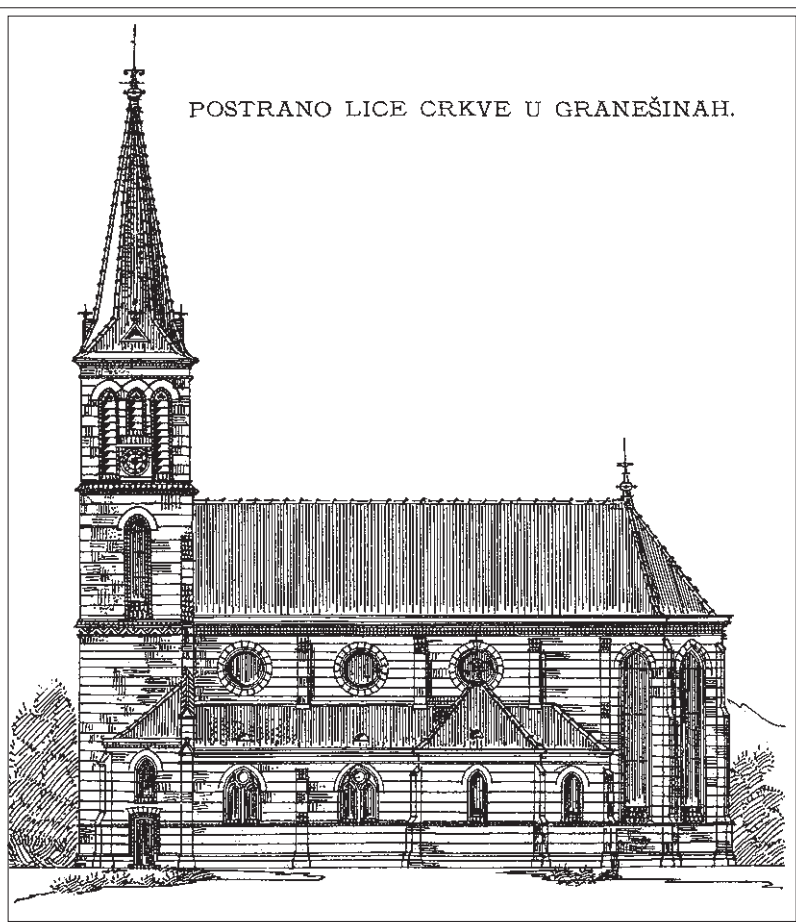
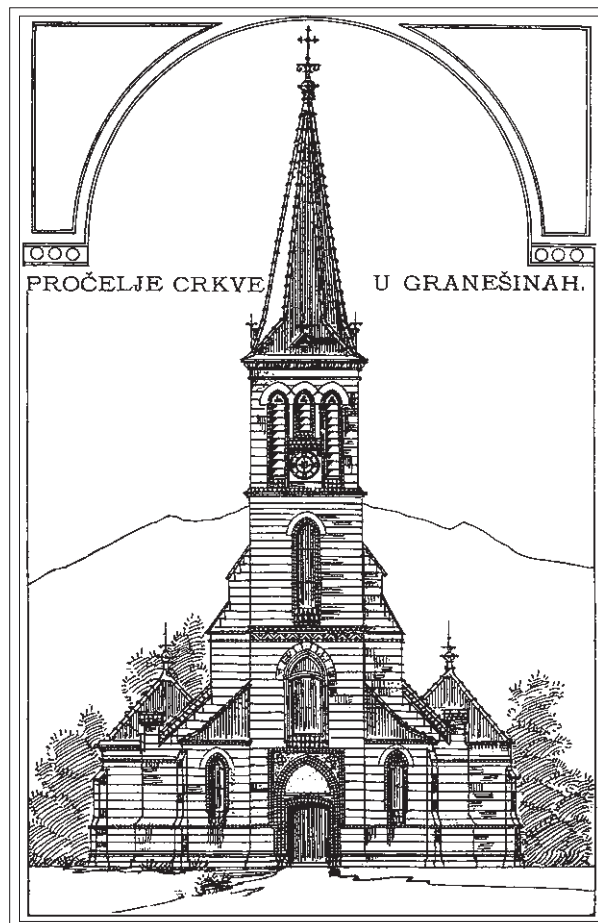
66 *** 1886.b: 2

67 *** 1886.c: 280; *** 1886.d: 3

68 *** 1886.e: 4

69 Isto; *** 1886.f: 4

70 *** 1887.a: 3

misao umjetnika koji je sagradio franjevačku crkvu. Nije mu se svidala ni Bolléova odluka da središnji prozor u apsidi ostavi djelomično zazidanim kako bi sa stražnje strane, prema Kaptolu, mogao dozidati novu kapelu Svetoga Križa. Smatrao je ove postupke povijesno neopravdanim, uspoređujući ih s, po njemu, nepravilnim intervencijama koje je Bollé napravio u prvostolnici. Iako je odobravao restauraciju katedrale, nije mu se naime svidala nova visina svetišta i činjenica da je Bollé uklonio kamene baldahine sa skulpturama svetaca koji su stajali na stupovima broda. Grbove koji su stajali na stupovima također je odstranio, dok je grbove iz svetišta preselio u kapelu Blažene Djevice Marije. Tkalčić je smatrao da se pri restauracijama starijih građevina, ukoliko ih je radio umjetnik, ne smije mijenjati izvorna situacija. „U tom slučaju ne smije na

njoj ništa mienjati po volji, već samo nastojati, da joj povрати prvotni lik i sva obilježja one dobe, kada je radjena bila. Ovako je doslovce postupao graditeljni nadsavjetnik g. Schmidt glede popravaka župne crkve sv. Marka... Moj prijatelj g. Bollé, premda znatan graditeljni umjetnik, neosvrta se sasvim na ovo potonje.⁷² Tkalčićev je članak prva dosad poznata oštrija kritika Bolléovih restauracija, no koja u doba kad je nastala ipak nije mogla naići na široko razumijevanje u javnosti.⁷³ Bolléovi postupci koje je Tkalčić kritizirao, i u katedrali i u franjevačkoj crkvi, mogu se dakako objasniti ponajprije težnjom arhitekta da se u što je većoj mogućoj mjeri autorski afirmira na objektu, iako ih je on, nesumnjivo, pravdao zakonima estetike.

Usprkos Tkalčićevim molbama Bollé ostavlja dijelom zazidan središnji prozor u apsidi i tijekom 1887. godine, nakon što je uklonio stari ulaz u franjevačku crkvu s Kaptola, kao i staru kapelu Svetoga Križa, podiže novu neogotičku kapelu istoga titulara.⁷⁴ Kritika ga je međutim, čini se, navela da ne ukloni (ako je to uopće prvotno i namjeravao) otkrivene srednjovjekovne niše, ali kako su mu smetale zbog postavljanja novih vrata, on ih je preselio na suprotnu, sjevernu stranu svetišta.⁷⁵

SL. 18. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA GLAVNO I BOČNO PROČELJE ŽUPNE CRKVE U GRANEŠINAH, 1886.-1887.

FIG. 18 H. BOLLÉ: DESIGN FOR THE MAIN AND LATERAL FACADE, PARISH CHURCH, GRANEŠINA, 1886-1887

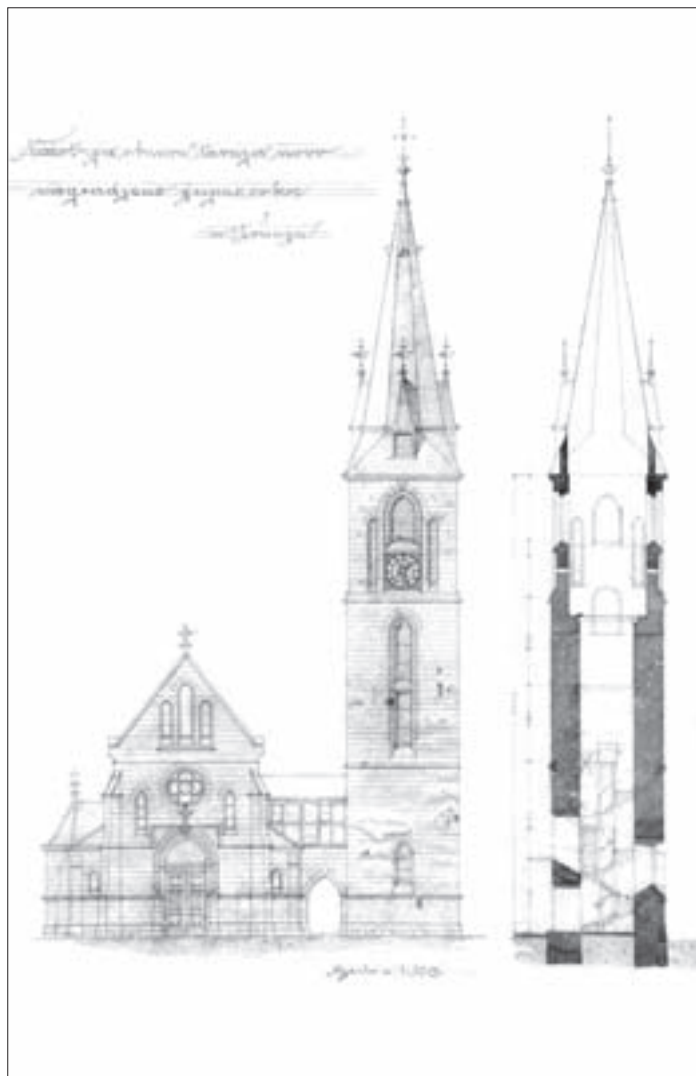
71 *** 1886.b: 2; O radovima u svetištu franjevačke crkve i u: BARBARIĆ, 1906: 20-21; CVEKAN, 1990: 104.

72 TKALČIĆ, 1886: 4

73 O odnosima Tkalčića i Bolléa više u: RAZUM, 1997: 95-97.

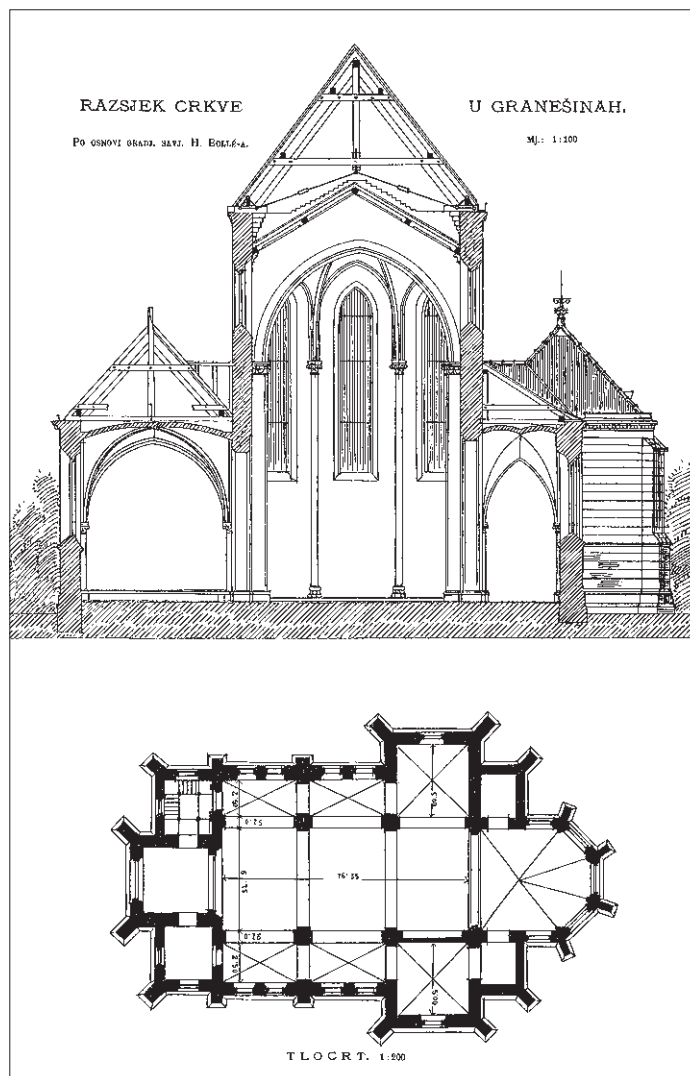
74 *** 1887.a: 3

75 K. L., 1887: 2-3

SL. 19. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE I PREOBLIKOVANJE TORNJA ŽUPNE CRKVE U TOUNJU, RESTAURACIJA ZAVRŠENA 1897.

FIG. 19 H. BOLLÉ: DESIGNS FOR THE MAIN FACADE AND REMODELLED TOWER, PARISH CHURCH, TOUNJ, RESTORATION FINISHED 1897

SL. 20. H. BOLLÉ: PERSPEKTIVNI POGLED I TLOCRT ŽUPNE CRKVE U ERDEVIKU, 1889.-1890.

FIG. 20 H. BOLLÉ: PERSPECTIVE VIEW AND GROUND FLOOR PLAN, PARISH CHURCH, ERDEVIK, 1889-90

Restauracija franjevačke crkve zaustavila se privremeno na svetištu. Zbog nedostatka sredstava radovi su prekinuti 1888. godine i neće se nastaviti puno jedno desetljeće.⁷⁶ Tek 1898. nastavlja se s radovima naručivanjem novoga glavnog oltara, koji je dvije godine kasnije postavljen u crkvu (Sl. 13.).⁷⁷ U proljeće 1901. započelo se potom i s arhitektonskim radovima u brodu crkve,⁷⁸ koji je potpuno pregrađen i nadsvoden križno rebrastim svodovima. Na južnoj strani crkve otvoreni su novi prozori, zbog čega je jedan dio samostanskoga krila morao biti porušen. Nadograđen je i potpuno nov kor u unutrašnjosti, te novo glavno pročelje.⁷⁹ Prema Bolléovim projektima crkva je potom dekorativno oslikana i opremljena u cijelosti novom neogotičkom opremom,⁸⁰ nakon čega je početkom srpnja 1902. posvećena.⁸¹

Nakon zagrebačke evangeličke crkve Bollé će rijetko imati priliku realizirati sakralne gra-

devine *Rohbau* tipa pročelja. Arhitektonske elemente ove crkve, a time i Schmidtove Svete Brigitte, primijenit će međutim na gotovo svim svojim gotičkim sakralnim građevinama iz 80-ih, pa i s početka 90-ih godina 19. stoljeća, ponajprije na onima s tornjem postavljenim u osi glavnoga pročelja. Veoma slična rješenja susrećemo tako na župnim crkvama u Granešini i Erdeviku, te na prvim projektima za restauraciju kapele svetog Mateja u Gornjoj Stubici, a i neke njegove neoromaničke građevine iz toga doba vrlo su slične spomenutim neogotičkima (kako pokazuje primjer crkve u Šišljaviću).

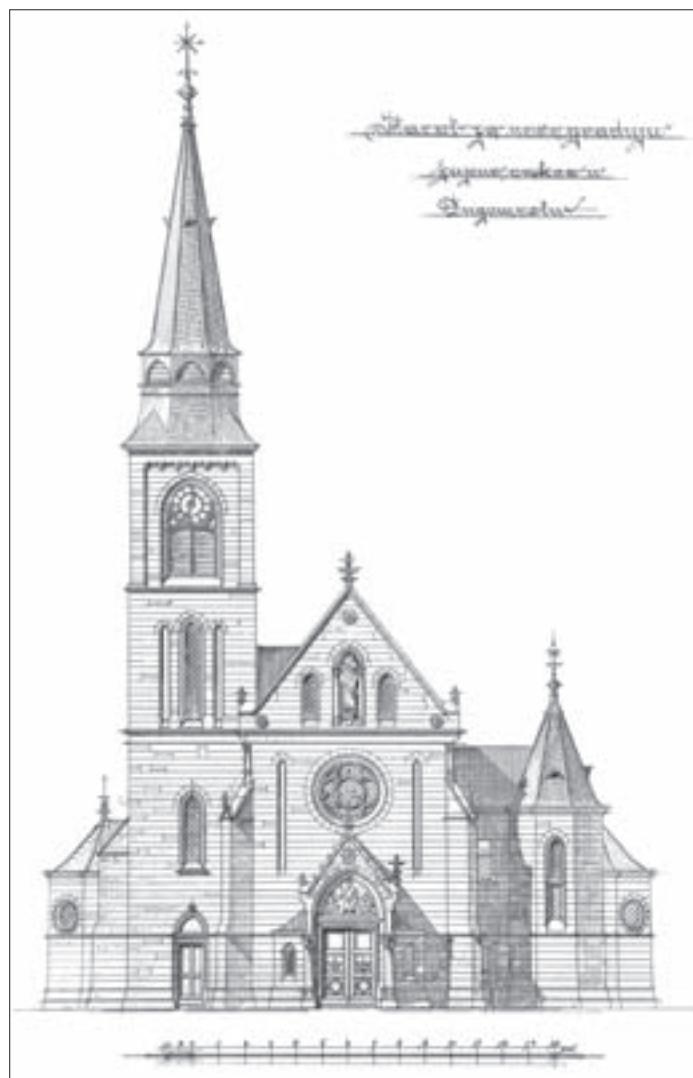
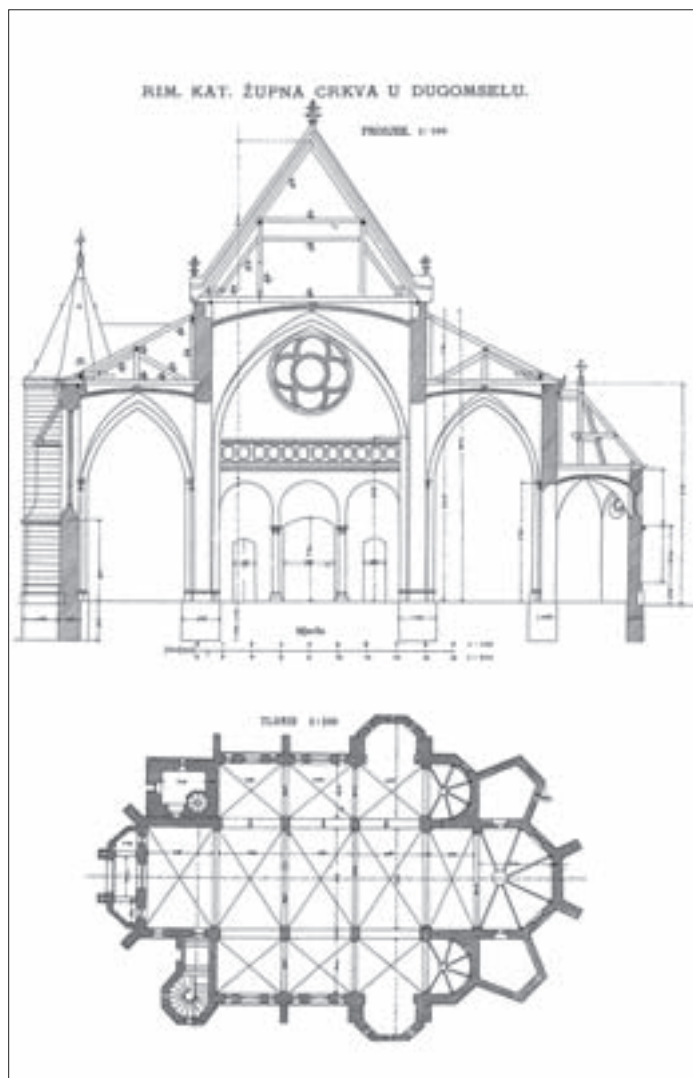
⁷⁶ *** 1888.b: 2

⁷⁷ K., 1900: 3

⁷⁸ *** 1901.b: 308

⁷⁹ *** 1902.b: 2; BARBARIC, 1906: 21, 24-28; FRKIN, 1980: 182-183; ČVEKAN, 1990: 104-113

⁸⁰ *** 1902.c: 3

Zvonici ovih crkava pravokutnog su tlocrta. Podijeljeni su, u zidanom dijelu, blago isturenim vijencima na tri ili četiri kata. Na vrh zvonika postavljena je visoka, obično četverostrana ili poligonalna kapa, pokrivena crijevom ili limom. Broj i raspored prozora, kako na glavnom pročelju tako i na bočnim, Bollé varira od građevine do građevine, no njihovo oblikovno rješenje redovito je vrlo slično. Budući da su građene od obične opeke i u cijelosti ili djelomično ožbukane, pročelja im raščlanjuje fugama, plitkim vodoravnim kanalima, izvedenim udubljenjima u zbuci, kojima se nastoji imitirati gradnja u kamenu,

kako je to već učinio i pri obnovi Svetoga Marka i pri gradnji sjemenišne kapelice na Kaptolu u Zagrebu.

Od spomenutih triju neogotičkih građevina **župna crkva u Granešini**, selu smještenom nedaleko od Zagreba, najveća je i jedina ima tri broda. Budući da je stara crkva gotovo potpuno uništena u potresu 1880. godine, njezini su se ostaci morali ukloniti i pristupiti podizanju nove (Sl. 18.). Bollé završava projekte već 1884.,⁸² ali s gradnjom se nije moglo odmah započeti budući da ih se moralo u određenoj mjeri pojednostavniti jer su bili preskupi za izvedbu. Radovi su počeli stoga tek 1886.,⁸³ a već sljedeće godine crkva je u studenom svečano posvećena.⁸⁴ Unutar Bolléova neogotičkog opusa crkva se ističe ponajprije pokrivanjem broda drvenim krovom, a ne svodovima, koje Bollé podiže samo u svetištu i bočnim brodovima (Sl. 20.).⁸⁵ Bollé se u Granešini nastoji još uvijek,

SL. 21. H. BOLLÉ: TLOCRT I PRESJEK S POGLEDOM PREMA KORU ŽUPNE CRKVE U DUGOM SELU, PODIGNUTA 1899.-1900.

FIG. 21 H. BOLLÉ: GROUND FLOOR PLAN AND CROSS SECTION WITH A CHANCEL VIEW, PARISH CHURCH, DUGO SELO, BUILT IN 1899-1900

SL. 22. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE ŽUPNE CRKVE U DUGOM SELU, 1895., PODIGNUTA 1899.-1900.

FIG. 22 H. BOLLÉ: DESIGN FOR THE MAIN FACADE, PARISH CHURCH, DUGO SELO, 1895, BUILT IN 1899-1900

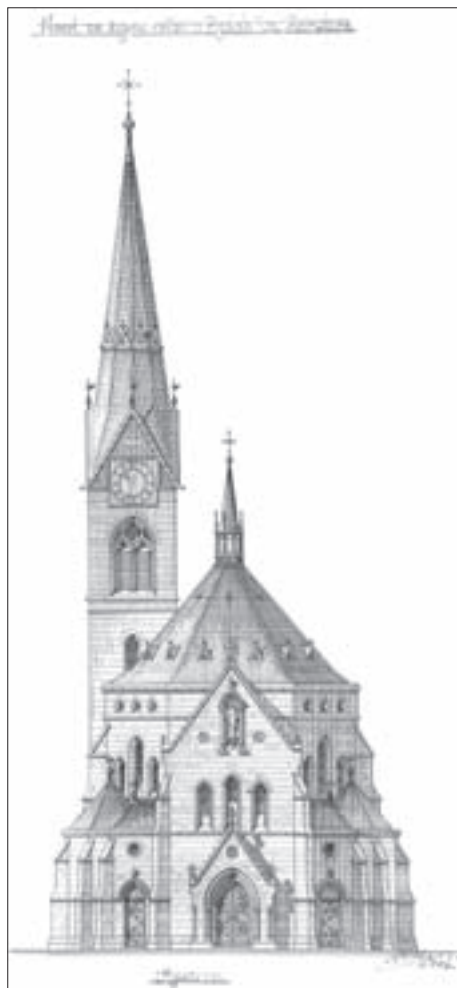
81 *** 1902.d: 3

82 P., 1899:

83 *** 1886.a: 2-3

84 *** 1887.b: 3

85 Primijenjeno rješenje vrlo je slično onome u sjemenišnoj kapeli.

SL. 23. H. BOLLÉ: NEREALIZIRANI PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE ŽUPNE CRKVE U RUDAMA KOD SAMOBORA, 1896.
FIG. 23 H. BOLLÉ: UNEXECUTED DESIGN FOR THE MAIN FACADE, PARISH CHURCH, RUDE NEAR SAMOBOR, 1896

barem donekle, držati postulata o istinitosti u upotrebi materijala pa okvire prozora, okuluse, vijence i raščlambu portala izvodi od fasadne opeke.

Pripreme za gradnju **erdevičke župne crkve svetog Mihaela** počele su 1878., kada je Strossmayer odlučio zaposliti Bolléa na njezinoj izgradnji (Sl. 17.). Početak gradnje dugo se odgađao, kako zbog nedostatka sredstava, tako i zbog nastojanja Zemaljske vlade da njezini inženjeri dobiju posao na izradi projekta. Upornošću Kršnjavoga i Strossmayera posao je na kraju ipak prepušten Bolléu.⁸⁶ Gradnja crkve počela je krajem rujna 1889.,⁸⁷ a već u studenom sljedeće godine ona je posvećena.⁸⁸ Iako nije osobito velika građevina (duga je 35, a široka 12 metara),⁸⁹ u trenutku kad je sagrađena redovito je uvrštavana „među najljepše naše domovine”.⁹⁰ Skladnih proporcija i reprezentativne unutrašnje opreme pripada u rijetke Bolléove *Gesamtkunstwerke* sačuvane do danas. Prvotno je bila djelomično pokrivena glaziranim crijepom,⁹¹ rijetkim – zbog skupocine – u Bolléovoj neogotičkoj arhitekturi.⁹²

Kronološki posljednja u nizu objekata, oblikovnim karakteristikama barem djelomično proisteklim iz rješenja Schmidtove crkve u Brigittenauu jest **kapela svetog Mateja u Gornjoj Stubici**, restaurirana 1896. godine.⁹³ Prvotno rješenje za kapelu, daleko raskošnije od konačno izvedenog, sadržavalo je mnogo više elemenata bliskih rješenjima crkve u Granešini i Erdeviku. Radilo se o restauraciji manje crkve stradale u potresu, kojoj Bollé dodaje zvonik i novo glavno pročelje, zatim „transept”, odnosno dvije poligonalne bočne kapele te poligonalno svetište sa sakristijom. Iako vremenom gradnje pripada kasnijoj fazi Bolléova rada, oblikovnim se rješenjem kapela svetog Mateja nadovezuje na spomenute građevine podignute 1880-ih godina.

U Gornjoj Stubici Bollé će početkom 1890-ih godina restaurirati i manju **kapelu svetih Fabijana i Sebastijana** u neogotičkom stilu s elementima narodnoga graditeljstva (drveni zvonik i trijem koji danas više ne postoji).⁹⁴

Osim na spomenutim crkvama slično rješenje, derivirano iz Svete Brigitte, Bollé će primijeniti i pri gradnji **crkve svetog Vendelina u Franjindolu**, predgrađu Zemuna. Rješenje franjindolske crkve razlikuje se od ranijih primjera samo u postavljanju dvaju tornjeva na glavno pročelje. Uz utjecaj crkve u Brigittenauu primjećuje se na njoj, doduše, i utjecaj druge Schmidtove značajne bečke sakralne građevine – lazarističke crkve svetoga Severina u četvrti Neu Währing (1875.-1878.). Trobrodna dvoranska franjindolska crkva, s visokim transeptom i poligonalnom apsidom, građena *Rohbau* sustavom, bila je nakon izgradnje jedna od najvećih župnih crkava Bo-

sansko-dakovačke i srijemske biskupije te najveća novosagrađena sakralna građevina Hermana Bolléa. Svjedočanstvo je demografske jačine i bogatstva podunavskih Nijemaca koji su od početka 19. stoljeća nastanjivali to mjesto. Porušena je, nažalost, 50-ih godina 20. stoljeća nakon njihova iseljavanja za Drugoga svjetskog rata. Kao i u slučaju erdevičke crkve, buduci da se župa nalazila na teritoriju Đakovačke biskupije, glavnu ulogu u dodjeli posla Bolléu odigrao je biskup Strossmayer. Projekt je završen 1886., a s gradnjom se počelo sljedeće, 1887. godine. Arhitektonski radovi uglavnom su završili sljedeće godine, no na opremanju crkve još će se dugo raditi.⁹⁵

Pri gradnji spomenutih crkava 80-ih godina 19. stoljeća Bollé razvija tip tlocrta koji će poslije varirati tijekom daljnje svoje arhitektonske karijere, osobito pri podizanju većih neogotičkih sakralnih građevina. Bez obzira radi li se o jednobrodnim ili trobrodnim crkvama, postavljanjem transepta, bočnih kapela i/ili sakristije sa strana svetišta Bollé daje tlocrtima gotovo svih svojih neogotičkih realiziranih sakralnih građevina oblik latinskoga križa. Obvezni su elementi i dijagonalno postavljene kontrafore na glavnom pročelju, visok sokl na bočnim stranama pročelja, nize prigradnje sa strane zvonika na glavnom pročelju, obično kvadratičnog, a katkad i poligonalnog tlocrta, koje obično služe kao prostor za stubište na kor, a katkad i kao krstionice, ostave ili kapele. Kontrafore se obično stepeničasto sužavaju prema gornjim dijelovima fasade. Najčešće su na vrhu i ostalim isturenim dijelovima pokrivene crijepom ili kamenom. Izuzetno su rijetko završene fjalama. Neka vrsta fijala stoji na vrhu kontrafora glavnoga pročelja crkve u Granešini, a nekada su stajale i na vrhovima kontrafora broda crkve u Franjindolu. Svojim rješenjem one nas ponovno vraćaju na Schmidtovu crkvu u Brigittenauu. Koliko je zasad poznato, ni na jednoj Bolléovoj realiziranoj neogotičkoj građevini ne javljaju se tzv. leteci lukovi u kontraforom sustavu, nesumnjivo stoga što nije imao prilike graditi velike nove crkve u gotičkom stilu pa nisu ni bili potrebni.

Sve njegove neogotičke župne crkve imaju i poligonalno svetište otvoreno visokim gotič-

⁸⁶ KRAŠNJAK, 2004: 185

⁸⁷ *** 1889: 3

⁸⁸ *** 1890: 3

⁸⁹ LOBMAYER, 1891: 4-6

⁹⁰ *** 1890: 3

⁹¹ *** 1894: 74-75; CEPELIĆ, PAVIĆ, 1900: 397, 398; KRAŠNJAK, 2004: 186; DAMJANOVIĆ, 2005: 539

⁹² Nakon Marije Bistrice i zagrebačke katedrale rijetko je koju svoju crkvu Bollé dobio priliku pokriti glaziranim crijepom. O tome i u: MARUŠEVSKI, 2000.a: 55.

⁹³ KRAŠEVAC, 2008.b: 192-193

⁹⁴ KRAŠEVAC, 2008.a: 190-191

kim prozorima i redovito nadstroveno križno rebrastim svodovima. Krovšte svetišta najčešće je jednako visoko kao i brod, no ako je niže od broda crkve, kao što je to slučaj u Erdviku, na začelje glavnoga broda Bollé postavlja neku vrstu zabata zaključenog stepeničastim istaknućem, ponovno po uzoru na Schmidtovu crkvu u Brigittenauu.

I dekoracija unutrašnjosti svih neogotičkih Bolléovih crkvi (a i većine sakralnih građevina općenito), bez obzira radi li se o novogradnjama ili restauriranim građevinama, oblikovno je vrlo slično riješena. Kako je već u literaturi i primijećeno, tip dekoracije oslanja se ponajprije na dekorativan srednjovjekovni oslik crkve svetoga Franje u Assisiju i drugih talijanskih gotičkih građevina.⁹⁶ Polikromiju sa zidova prenosio je Bollé i na gotovo sve predmete unutrašnje opreme, oltare, klupe, propovjedaonice, ispovjedaonice, vitraje – redovito izrađivane od strane učenika zagrebačke Obrtne škole.⁹⁷

TIPOLOŠKE I STILSKE PROMJENE U BOLLÉOVOJ NEOGOTIČKOJ ARHITEKTURI 90-IH GODINA 19. STOLJEĆA

TYPOLICAL AND STYLISTIC CHANGES IN BOLLÉ'S NEO-GOTHIC ARCHITECTURE OF THE 1890S

Do kraja 1880-ih Bollé je među svećenstvom i strukom u Hrvatskoj stekao status koji je Schmidt imao u Beču – najboljega projektanta u gotičkom stilu, pa su mu povjeravane restauracije većine starih i gradnje novih objekata u tome stilu.⁹⁸ Vezanost za režim i „korektni politički stav”⁹⁹ donijeli su mu ne samo brojne poslove već i ugled i odlikovanja. Osobnim zauzimanjem bana Khuena-Héderváryja i hrvatskoga kraljevskog ministra u Budimpešti Emmericha von Josipovića, Franjo Josip I. imenovao je Bolléa u rujnu 1890. ravnateljem Obrtne škole, paralelno mu dodijelivši naslov *Bauratha*, građevnoga savjetnika.¹⁰⁰ Iako formalnoga karaktera, naslov je svjedočio o prepoznatoj kvaliteti Bolléova rada, o ugledu koji je stekao među najvišim organima vlasti u Hrvatskoj i Monarhiji.

⁹⁵ CEPELIC, PAVIC, 1900: 399; KRAŠNJAK, 2004: 187-190; DAMJANOVIĆ, 2005: 538

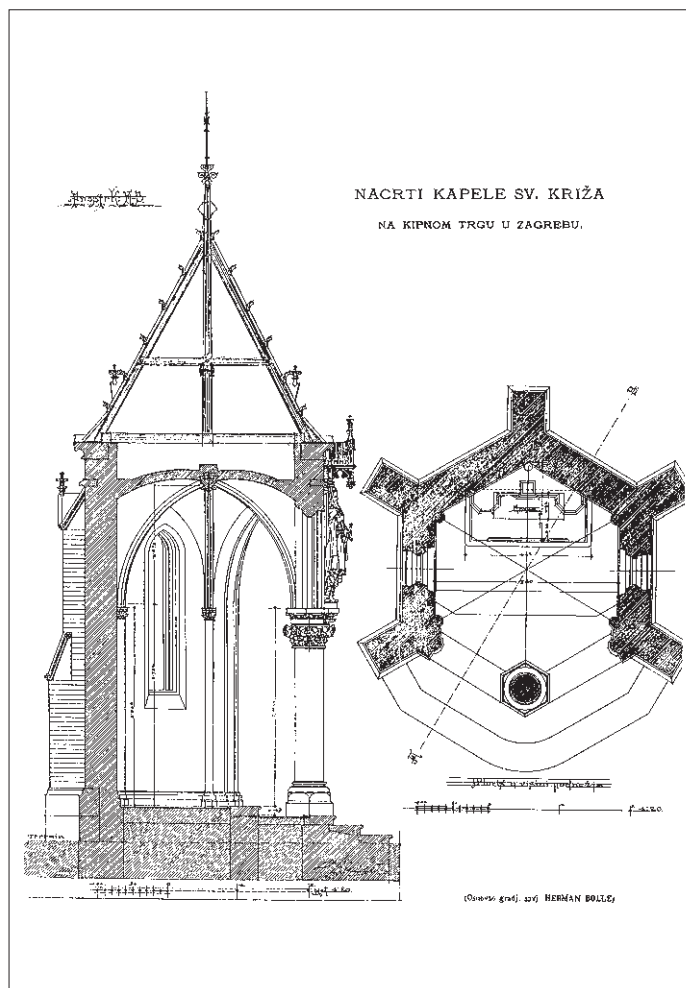
⁹⁶ MARUSEVSKI, 1986: 83-84; MARUSEVSKI, 2000.a: 56

⁹⁷ Samo su vitraji najčešće naručivani kod austrijskih tvrtki – Geyling & Erben iz Beča i Tyroler Glasmalerei iz Innsbrucka.

⁹⁸ HDA, Fond br. 77, mikrofilm br. Z-2397, KMHB, kut. 117., opći spisi za 1890., dosje br. 970/1890., Dopis bana Khuena Héderváryja Franji Josipu, br. 2076. Pr., Zagreb, 22.6.1890.

⁹⁹ Kako ističe hrvatski kraljevski ministar u Budimpešti Emmerich von Josipovich u pismu Franji Josipu (br. 970, Budimpešta, 12.8.1890.). Dosje kao u prethodnoj bilješci.

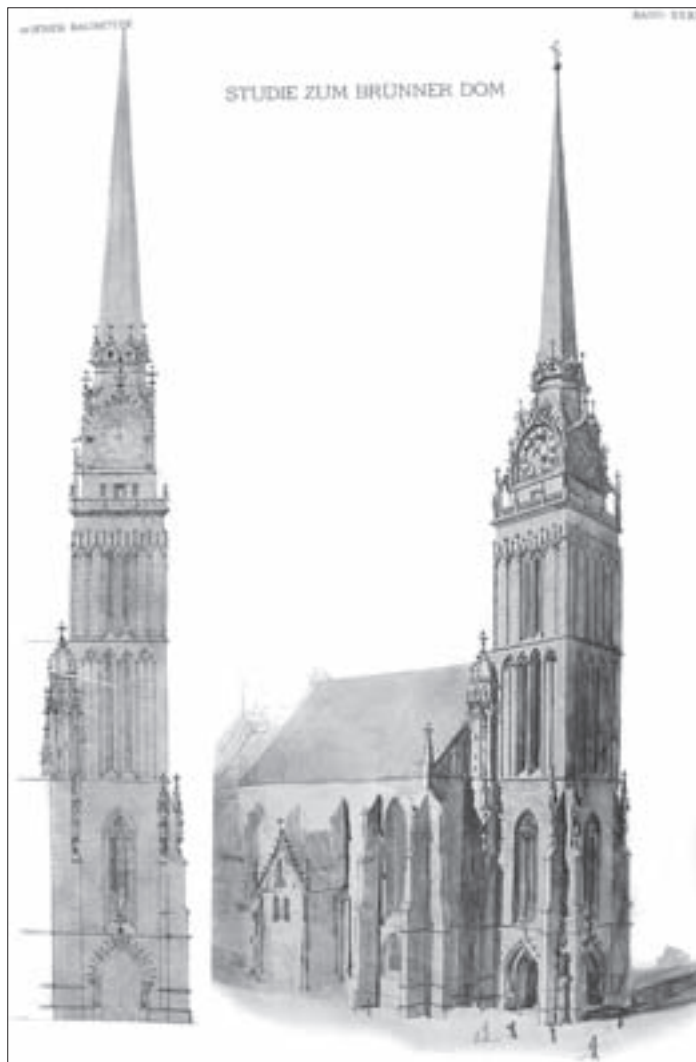
¹⁰⁰ Kao u prethodne dvije biljeske.

Tijekom 90-ih godina 19. stoljeća Bollé se pri gradnji većih neogotičkih crkava okreće pri oblikovanju pročelja drukčijem tipološkom obrascu u usporedbi s prošlim desetljećem. Zvonik više ne postavlja ispred glavnoga pročelja, već sa strane. Glavna pročelja oblikuje najčešće vrlo slično. Središnji dio uvijek otvara rozetom ili okulusom, sa svake strane koje/kojega stoji po jedan visok gotički prozor, odnosno slijepi luk/niša. U osi rozete, u središtu donjega dijela glavnoga pročelja postavlja portal, obično pravokutan, zaključen gotičkim lukom – katkada više, a katkada manje istaknut. Vrh pročelja okrunjuje trokutasti zabat u kojem se nalaze tri gotička otvora, katkad slijepa, katkad u ulozu prozora ili niše za skulpturu. Bočne krajeve glavnoga pročelja zatvara dijagonalno postavljenim kontraforama. Tri glavna primjera ovakvog tipa građevina jesu župne crkve u Vrbovcu, Tounju i Dugom Selu, a sličnoga je rješenja i novo, već spomenuto pročelje franjevačke crkve u Zagrebu. Dok većina Bolléovih crkava iz prethodnog desetljeća ima drvene korove za orgulje, tijekom 1890-ih godina Bollé ih

SL. 24. H. BOLLÉ: PRESJEK I TLOCRT KAPELE SVETOGA KRIŽA, ILIRSKI TRG, ZAGREB, PODIGNUTA 1893.

FIG. 24 H. BOLLÉ: CROSS SECTION AND GROUND FLOOR PLAN, CHAPEL OF THE HOLY CROSS, ILLYRIAN SQUARE, ZAGREB, BUILT IN 1893

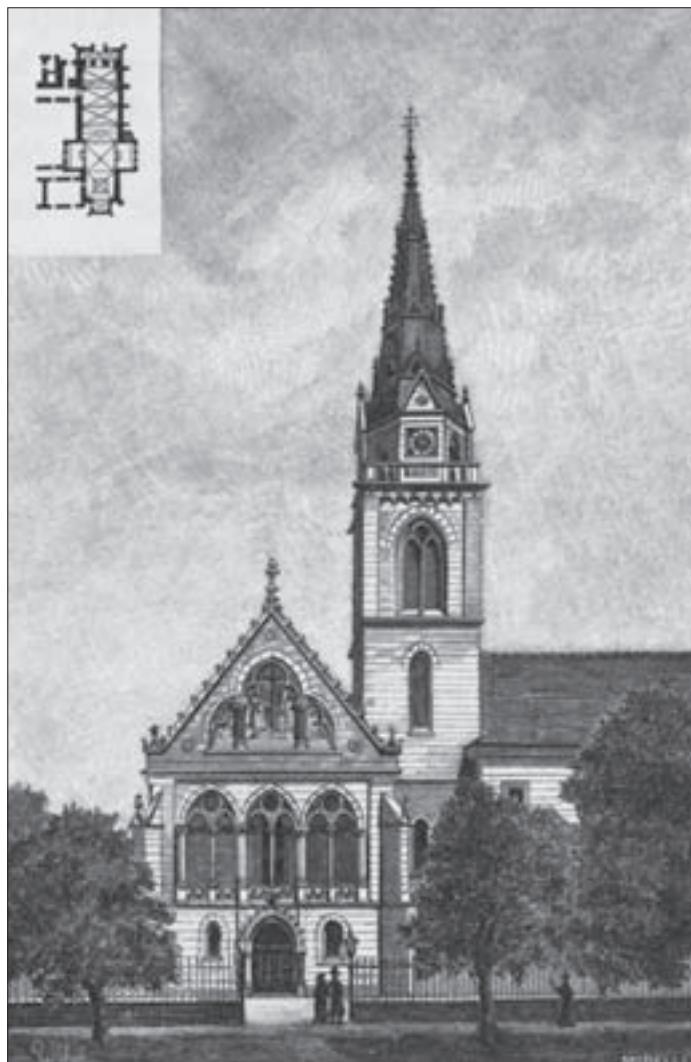

SL. 25. FRIEDRICH VON SCHMIDT: NEREALIZIRANI PROJEKT ZA RESTAURACIJU I NADOGRADNJU TORNJA KATEDRALE U BRNU, OKO 1875.

FIG. 25 FRIEDRICH VON SCHMIDT: UNEXECUTED DESIGN FOR THE RESTORATION AND EXTENSION OF THE TOWER, BRNO CATHEDRAL, c 1875

SL. 26. H. BOLLÉ: GLAVNO PROČELJE I TLOCRT GRKOKATOLICKE KATEDRALE SVETOGA TROJSTVA U KRIŽEVCIIMA NAKON OBNOVE (1894.-1897.)

FIG. 26 H. BOLLÉ: MAIN FACADE AND GROUND FLOOR PLAN, GREEK CATHOLIC CATHEDRAL OF THE HOLY TRINITY, KRIŽEVCI, AFTER RESTORATION (1894-97)

pocinje češće graditi od tvrdoga materijala, najčešće opeke. U težnji za slikovitošću poseže češće i za motivom tornjica pokrivnog visokom kapom i postavljenog uza sve-tišni (Tounj) ili ulazni dio crkve (Dugo Selo).

Iz skupine spomenutih građevina najranije se počela graditi **župna crkva svetoga Ivana Nepomuka u Vrbovskom** u Gorskom kotaru. Temelji su joj postavljeni 1893., a u iduće dvije godine završen je najveći dio arhitektonskih radova pa je crkva mogla biti blagoslovljena. Posvećena je tek 1904., što nesumnjivo svjedoči o činjenici da su radovi na njezinu opremanju dugo trajali.¹⁰¹ Mnoge elemente iz ranije faze Bolléova stvaralaštva susrećemo i na njoj. U raščlambi zvonika – kako zidanoga dijela, tako i kape – i dalje se osjeća utjecaj Schmidtove Svete Brigitte, a izvedba dijela arhitektonske dekoracije (okvira prozora, vijenaca itd.) od fasadne opeke asocira na rješenje primijenjeno u Granešini. Arhitek-

tonska plastika i na pročelju i u unutrašnjosti prilično je jednostavna, što nesumnjivo upućuje na nedovoljno financijskih sredstava za gradnju.

U gorskom dijelu Hrvatske, u mjestu Tounju, Bollé će 90-ih podići i **župnu crkvu svetoga Ivana Krstitelja**. Radovi na izradi projekata ove crkve (Sl. 19.) povjereni su mu najkasnije 1893.,¹⁰² a građevina je posvećena 1897. go-

¹⁰¹ ŠRAGAJ, 2006: 33-34

¹⁰² HDA, Fond br. 80., Odjel za bogostovlje i nastavu Zemaljske vlade, Knjiga br. 95., Kazalo A-H za 1895.

¹⁰³ *** 1975: 443

¹⁰⁴ DAVID-SIROCKO, 1997: 202-211

¹⁰⁵ *** 1899.b: 372-373

¹⁰⁶ Gj. K., 1901: 4

¹⁰⁷ Gj. K., 1901: 4

¹⁰⁸ MARUŠEVSKI, 1994: 522

¹⁰⁹ NAZ-ZNDM, br. II-53

¹¹⁰ KRAŠNJAK, 2004: 191-193

dine.¹⁰³ Bollé je dobio zadatak da u novo-sagrađenu crkvu ukorporira stari zvonik, koji je on namjeravao restaurirati, odnosno preoblikovati u neogotičkom stilu, no od toga je naposljetku morao odustati zbog nedostatka sredstava. Relativno prostrana građevina nad-svođena je križnim svodovima koji počivaju na jakim gotičkim lukovima. Osobito je zanimljiva zbog *fachwerk* 'mosta' koji je veže sa zvonikom. Riječ je nesumnjivo o utjecaju Wiet-haseove arhitekture i općenito njemačke neogotike proistekle iz kruga arhitekta Georga Gottloba Ungewittera, koji je *Fachwerk* strukture često koristio u svojim gradnjama.¹⁰⁴

Najveća iz spomenute skupine Bolléovih crkava, **župna crkva svetoga Martina u Dugom Selu** podignuta je na samom kraju 19. i početkom 20. stoljeća. Temelji su joj postavljeni u studenomu 1899.,¹⁰⁵ a u siječnju 1901. godine svečano je posvećena.¹⁰⁶ Od svih Bolléovih crkvi s ovakvim tipom glavnoga pročelja ona ima najreprezentativnije rješenje (Sl. 21. i 22.), što je djelomično bilo omogućeno potporom crkvenoga patrona, vlastelina Božjakovine, Teodora Draškovića.¹⁰⁷ Crkva je bila izuzetno bogato opremljena i oslikana, kao i ostale Bolléove sakralne građevine. Oslík je, nažalost, kasnije prekrećen, a vitraci su stradali tijekom Domovinskoga rata.¹⁰⁸

Iako sakralne građevine longitudinalnoga tlocrta dominiraju Bolléovom arhitekturom, nakon zagrebačke evangeličke crkve taj ce arhitekt još u nekoliko navrata tijekom svoje daljnje karijere poseći za centralnim tlocrtom. Najreprezentativniji i najoriginalniji Bolléov projekt proistekao iz centralnog tlocrta nedvojbena je nerealizirani projekt za **župnu crkvu u Rudama kod Samobora** (Sl. 23.).¹⁰⁹ Centralni je tlocrt predvidio i za župnu crkvu u Čalmi, koja ce u pojednostavnjenom obliku biti realizirana tek u razdoblju između dva svjetska rata (nakon 1931.).¹¹⁰

Jedina značajnija neogotička centralna građevina (bez kupole) koju je Bollé nakon evangeličke crkve uspio u cijelosti realizirati svakako je **kapela Svetoga Križa**, podignuta na Kipnom (danas Ilirskom) trgu na vrhu zagrebačkoga Gornjega grada i početku Jurjevske ulice (Sl. 24.). Kapela je sagrađena

zahvaljujući donaciji Terezije Spitaler, necakinja dugogodišnjeg župnika pri Svetom Marku Stjepana Pogledića.¹¹¹ Izrada projekata povjerena je Bolléu zahvaljujući tadašnjem župniku pri Svetom Marku Stjepanu Borosi.¹¹² Podignuta je od strane tvrtke Šafranek i Wiesner od svibnja¹¹³ do listopada¹¹⁴ 1893. godine. Budući da je raspolagao dovoljnom količinom sredstava, a nije se radilo o osobito velikoj građevini, Bollé je pri podizanju kapele na Ilirskom trgu ponovno dobio priliku izvesti *Rohbau* tip pročelja s fasadnom opekam i s arhitektonski važnijim dijelovima izvedenim od kamena iz Vinice i Repentabora u Istri.¹¹⁵ Tlocrta je pravilnog sesterokuta, koji se na dvije strane, okrenute Gornjemu gradu, otvara gotičkim lukovima. Kapela sadrži svu standardnu Bolléovu neogotičku opremu: vrata od kovanoga željeza, vitraci na prozorima, križno rebrasti svod, oslik i neogotički oltar.¹¹⁶

Tijekom 1890-ih Bollé je realizirao, osim spomenutih župnih crkava i kapela, i nesumnjivo svoju najuspjeliju neogotičku restauraciju uopće – **obnovu grkokatoličke katedrale Svetoga Trojstva u Krizevcima**, koja je izuzetno pogodna za razmatranje pristupa izboru stila pri restauraciji povijesnih spomenika i toga arhitekta i općenito 19. stoljeća. Srednjovjekovna barokizirana franjevačka crkva¹¹⁷ pretvorena je krajem 18. stoljeća u grkokatoličku katedralu. Pri gradnji drugih grkokatoličkih crkvi, kako uostalom najbolje pokazuje primjer zagrebačke crkve svetih Ćirila i Metoda ili ikonostasa za crkvu u Kaštu u Žumberku, Bollé je primjenjivao svoju verziju bizantskog stila, manje-više identičnu onoj koju je koristio pri gradnji pravoslavnih crkava (Sl. 26.). Stil je pritom bio odraz činjenice da se radi o crkvi istočnog obreda. Pri obnovi križevačke crkve primijenjeni stil nije se međutim referirao na ulogu crkve kao grkokatoličke katedrale, već na prvotni stil građevine. Zanimljivo je napomenuti da je slično postupio i arhitekt Vinko Rauscher obnavljajući pravoslavnu kapelu svete Ane kod Donje Vrijeske (Velikih Bastaja).¹¹⁸ Očito je kako je u historicizmu težnja za povratom građevine prvotnom stilu bila snažnija od težnje za primjenom stila kao odraza tradicije i identiteta. Bollé je, dakako, s pojedinim 'bizantskim' elementima arhitektonskog rješenja (mozaikom na pročelju, pojedinim motivima u raščlambi ikonostasa) naglasio 'unijatskost' križevačke katedrale, njezinu ulogu stolne crkve biskupije koja dijeli dio svoje tradicije sa zapadom, a dio s istokom.

I u pojedinim rješenjima križevačke katedrale utjecaj Schmidtovih radova na Bolléa osjeća se vrlo snažno. U raščlambi kape zvonika prema izvedenom rješenju, kao i u oblikovanju glavnoga portala u stilu kasne gotike, očit je utjecaj Schmidtova nerealiziranog projekta

SL. 27. H. BOLLÉ: UNUTRAŠNOST GRKOKATOLIČKE KATEDRALE SVETOGA TROJSTVA U KRIZEVCIMA, DANAŠNJE STANJE

FIG. 27 H. BOLLÉ: INTERIOR OF THE GREEK CATHOLIC CATHEDRAL OF THE HOLY TRINITY, KRIZEVCI, PRESENT STATE

111 *** 1893.c: 4. U dijelu tiska navodi se da je Terezija Spitaler bila Pogledićeva sestra. *** 1899.a: 1-2

112 *** 1893.a: 2

113 *** 1893.b: 2

114 *** 1893.d: 3

115 *** 1899.a: 1-2

116 KRAŠEVAC, 2007: 232. O kapeli i u: ĆORAK, 1978: 29-30

117 Zanimljivo je primijetiti kako su glavne neogotičke Bolléove restauracije, osim, dakako, restauracije zagrebačke katedrale, izvedene na srednjovjekovnim franjevačkim crkvama u Zagrebu, Krizevcima i Iloku.

118 DAMJANOVIĆ, 2009.b: 125-160

SL. 28. BOČNO PROČELJE I PRESJEK FRANJEVAČKE CRKVE U ILOKU PRIJE RESTAURACIJE

FIG. 28 LATERAL FACADE AND CROSS SECTION, FRANCISCAN CHURCH, ILOK, BEFORE RESTORATION

za završavanje katedrale u Brnu, koji je zasigurno mogao vidjeti (a možda čak i raditi na njemu) dok je bio zaposlen u njegovu ateljeu (Sl. 25.). Niz slijepih gotičkih lukova u dnu kape zvonika križevačke crkve gotovo je naime identičan motivu koji je Schmidt postavio pri dnu zvonika brnske crkve.

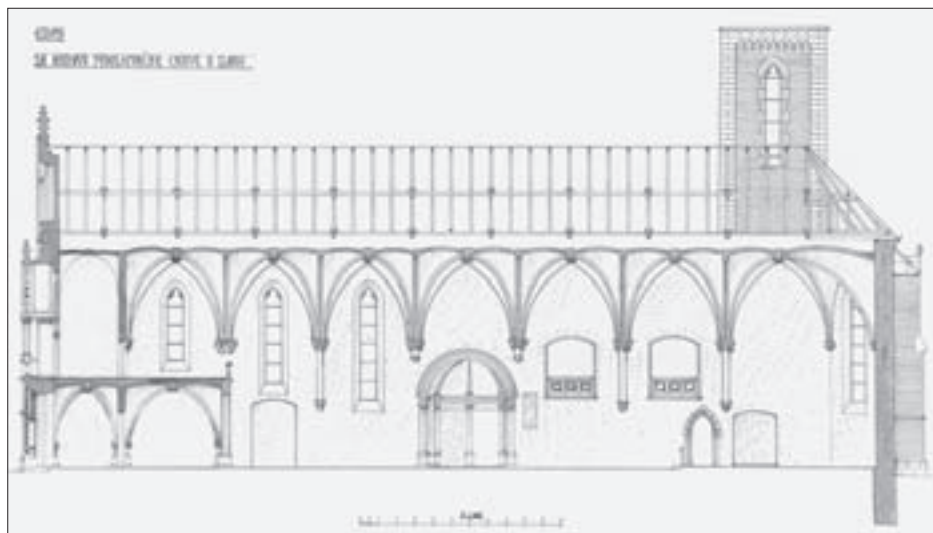
Vec je uočeno da se pri rješavanju vrha zabata, sa središnjim slijepim gotičkim lukom koji flankiraju dva slijepa poluluka, Bollé referirao na motiv sa zabata glavnoga pročelja dakovačke katedrale,¹¹⁹ koji je ovoj građevini dodao upravo Schmidt,¹²⁰ a može se dodati kako je vrlo sličan motiv – samo u goticiziranoj verziji, pa time oblikovno bližoj Križevcima – Schmidt ponovio i u vrhu zabata na svojem projektu za glavno pročelje zagrebačke katedrale, koje će Bollé poslije modificirati. Loža

u središnjem dijelu glavnoga pročelja križevačke crkve oblikovana je pak vjerojatno po uzoru na arkade glavnoga pročelja bečkoga Rathausa.¹²¹ Motive preuzete od Schmidta Bollé, dakako, kombinira, slaže na vrlo originalan način.

Osim u rješanju portala i glavnoga pročelja općenito te kape zvonika, i u oblikovanju zidanoga dijela zvonika križevačke katedralne crkve Bollé odstupa od za njega dotad uobičajenih shema. Treća i četvrta etaža zvonika gotovo je identična zvoniku franjevačke crkve u Zagrebu, no iznad njih Bollé postavlja kat oktogonalnog tlocrta. Sličan će završetak zidanog dijela zvonika Bollé projektirati i za crkvu u Desiniću, no do njegove realizacije neće doći jer je restauracija ove građevine naposljetku prepuštena Josipu Vancašu.¹²² Dodavanjem dviju bočnih kapela na strani premasvetistu Bollé daje tlocrtu grkokatoličke katedrale oblik latinskoga križa i time je čini srodnom svojim neogotičkim novosagrađenim crkvama.

Kao što je s pročelja i zvonika križevačke katedrale uklonio manje-više sve elemente nesrednjovjekovnih stilova, isto je postupio i u unutrašnjosti. Reprezentativnost rješenja u ovom je slučaju gotovo bez premca u Bolléovu opusu, što se ponajprije može zahvaliti golemim sredstvima koja su mu stajala na raspolaganju, daleko većim nego u slučaju većine drugih neogotičkih objekata na kojima je radio osim, dakako, zagrebačke katedrale. Hrvatska zemaljska vlada dodijelila je naime 50.000 forinta za obnovu, a ukupni troškovi radova dosegli su čak 80.000 forinta (160.000 kruna). Tako veliku donaciju omogućile su ponajprije veze biskupa Drohobeckoga s režimom bana Khuena-Héderváryja.¹²³ Projekt za obnovu crkve Bollé je završio 1894., a sama je obnova izvedena između 1895. i 1897. godine.¹²⁴

Široki brod crkve pokriven je visokim križno rebrastim svodovima. Unutrašnjost je bogato oslikana, opremljena radovima profesora i učenika Obrtne škole, a na granicu svetišta i broda postavljen je golem visoki pozlaćeni ikonostas (Sl. 27.). U oblikovanju arhitekture ikonostasa prevladavaju elementi gotike, pa on zbog toga više nalikuje na *screenove*, oltarne pregrade engleskih neogotičkih crkava, negoli na uobičajene ikonostase koji su se tada podizali u grkokatoličkim ili pravoslavnim crkvama.

SL. 29. H. BOLLÉ: PRESJEK FRANJEVAČKE CRKVE U ILOKU NAKON RESTAURACIJE IZVEDENE 1907.-1910.

FIG. 29 H. BOLLÉ: CROSS SECTION, FRANCISCAN CHURCH, ILOK, AFTER THE RESTORATION IN 1907-10

¹¹⁹ MARUŠEVSKI, 1993: 167; O križevačkoj crkvi i u : MARUŠEVSKI, 1986: 135-139; MARUŠEVSKI, 1994: 516-517.

¹²⁰ DAMJANOVIĆ, 2008: 260

¹²¹ MARUŠEVSKI, 1986: 136

¹²² M. S., 1903: 49-55; MARUŠEVSKI, 1994: 520

¹²³ *** 1897: 2-3

¹²⁴ MARUŠEVSKI, 1986: 135

¹²⁵ LUNAČEK, 1902: 480

POSLEDNJA BOLLÉOVA NEOGOTIČKA OSTVARENJA

BOLLÉ'S LAST NEO-GOTHIC ACCOMPLISHMENTS

Iako su i prve Bolléove intervencije na **zagrebačkoj franjevačkoj crkvi**, kako se moglo vidjeti, izazvale protivljenje dijela zagrebačke stručne javnosti, tek nakon dovršetka spomenute druge, opsežnije obnove te građevine, 1902. kritike će se zaoštriti do dotad nezamislivih razmjera. U doba kada je završena obnova franjevačke crkve u Zagreb su već naveliko iz Beča počela prodirati nova načela restauracije spomenika, koja su odbacila historicistička načela povratka prvobitnom stilu.

Jedan od glavnih kritičara tadašnje likovne scene Vladimir Lunaček osobito se oštro obrusio na najnovije Bolléove intervencije na franjevačkoj crkvi. „Ova restauracija nije nego novo sagrađena crkva. Nema gotovo ništa više od prvobitne crkve, koja je bila po vremenu prešla iz stila rane gotike različitim pregradjivanjem u onaj poznati samostanski stil. Nastaje pitanje ima li se restaurovati crkva u onom stilu, o kojem se tek kaže da je bio dominantan u građevnom spomeniku, ili se imade restaurovati u onom stilu, kojemu se tragovi nalaze cjelovito još sačuvani.” Dakako, ovo posljednje je bilo za Lunačeka opravdanije.¹²⁵ Ne samo da je postupke smatrao neopravdanim nego mu se ni primijenjena rješenja nisu previše svidala. Držao je kako je novo glavno pročelje prema Opatovini prazno i hladno, da se rješenje broda crkve s kapelama sa strane protivi karakteru gotičkoga stila, da je kor neproporcionalno komponiran, a osobito je lošim ocijenjen novi dekorativni oslik.

Lunačkov članak napisan je u trenutku kada je Bollé počeo sve češće dobivati oštre kritike i zbog pojedinih intervencija na zagrebačkoj katedrali, zbog kojih je lagano počeo gubiti položaj glavnog autoriteta na polju restauracije starih i podizanja novih sakralnih građevina. U Zagrebu je nalazio sve manje posla. Mladi arhitekti koji su sa školovanja, uglavnom iz Beča, donijeli novi secesijski stil u Zagreb, sve su ga više potiskivali. Morao se stoga okrenuti unutrašnjosti Hrvatske, gdje su ga još uvijek spremno angažirali.

¹²⁶ Članak nije potpisan, no s obzirom na izrečena stajališta, može se nedvojbeno pripisati Strossmayeru. STROSSMAYER, 1874: 30; DAMJANOVIĆ, 2005: 543-544

¹²⁷ Onodobne novine ističu da se Strossmayer o crkvi „najpovoljnije i najlaskavije izrazio”. *** 1902.e: 3

¹²⁸ Crteži tadašnjega stanja ilocke crkve dijelom su potpisani od strane arhitekta Stjepana Podhorskoga.

¹²⁹ Knjigu zaključuje riječima: „Danas je crkva sv. Franje u Zagrebu – vriedan odraz raja...” BARBARIĆ, 1906: 31.

Nakon desetljeća pripreme Bollé je 1907. godine konačno započeo restauraciju **franjevačke crkve u Iloku** (Sl. 28.), jednoga od najvažnijih sačuvanih gotičkih sakralnih spomenika Slavonije. Prve projekte za njezinu restauraciju izradio je još 90-ih godina 19. stoljeća, no loši odnosi s biskupom Strossmayerom, na teritoriju čije se dijeceze Ilok nalazio, onemogućili su započinjanje poslova (Sl. 28.-32.). Iako je biskup još 1874. izrazio želju da će ilocka crkva što prije „po znanosti popravljena i prvobitnom svomu kipu posvećena biti”,¹²⁶ radovi nisu mogli početi jer se on nije mogao pomiriti s Bolléovim pristajanjem uz tadašnji režim u Hrvatskoj. Potkraj života Strossmayer je, doduše, ublažio svoj odnos prema Bolléu, i to nakon što je vidio upravo unutrašnjost obnovljene franjevačke crkve u Zagrebu, koja mu se veoma svidjela.¹²⁷

Buduci da je Bollé u posljednjim godinama 19. i početkom 20. stoljeća često navraćao u Srijem jer je radio na restauraciji manastira Grgeteg i pravoslavne crkve Svetog Duha u Rumi, detaljno je snimio sa svojim učenicima stanje ilocke crkve, nesumnjivo očekujući da će obnova prije ili poslije morati početi.¹²⁸ Tek je nakon Strossmayerove smrti 1905. nestala svaka rezerva pa su konačno 1907. mogli početi opsežni restauracijski radovi. Značajnu ulogu u njezinu konačnom pokretanju odigrao je vjerojatno i Mladen Barbarić, ilocki franjevac, koji je u povodu dovršenja restauracije franjevačke crkve u Zagrebu objavio malenu monografiju o povijesti te građevine u kojoj je oduševljeno pisao o Bolléovim intervencijama.¹²⁹

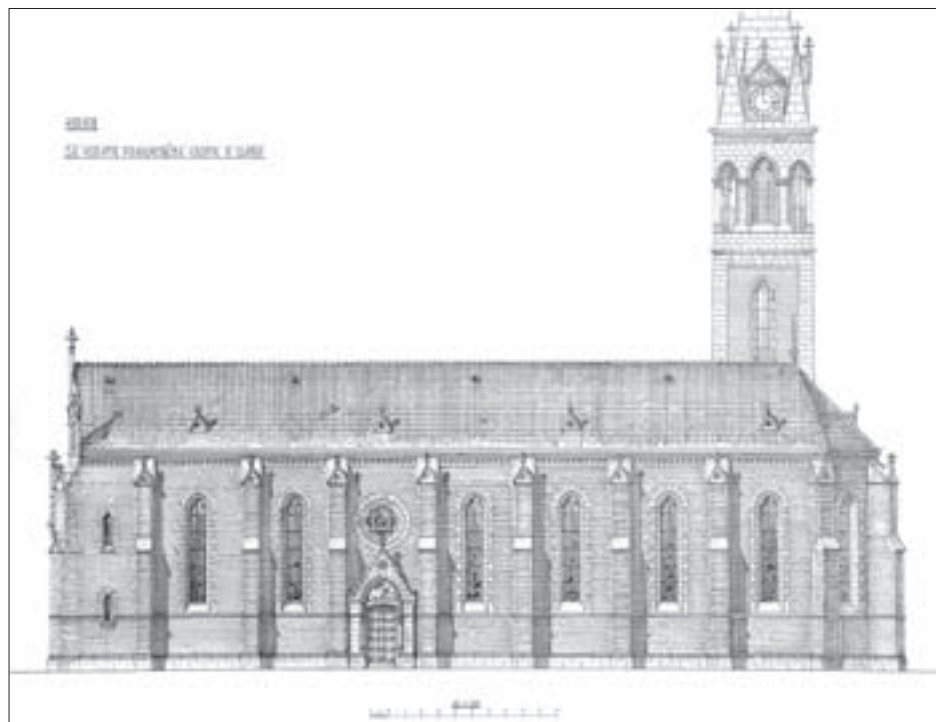

SL. 30. H. BOLLÉ: UNUTRAŠNOST FRANJEVAČKE CRKVE U ILOKU NAKON RESTAURACIJE

FIG. 30 H. BOLLÉ: INTERIOR OF THE FRANCISCAN CHURCH, ILOK, AFTER RESTORATION

SL. 31. H. BOLLÉ: BOČNO PROČELJE FRANJEVAČKE CRKVE U ILOKU NAKON RESTAURACIJE IZVEDENE 1907.-1910.

FIG. 31 H. BOLLÉ: LATERAL FACADE, FRANCISCAN CHURCH, ILOK, AFTER THE RESTORATION IN 1907-10

SL. 32. H. BOLLÉ: NEREALIZIRANI PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE FRANJEVAČKE CRKVE U ILOKU
FIG. 32 H. BOLLÉ: UNEXECUTED DESIGN FOR THE MAIN FACADE, FRANCISCAN CHURCH, ILOKO

Sve one postupke koje je Lunaček osudio, vezano uz restauraciju zagrebačke franjevačke crkve, Bollé je ponovio i u Iloku. Gotovo svi tragovi baroka uklonjeni su iz crkve: portali, svodovi, oprema, zbuka s fasade. Povišena je visina prozora, gotički sustav svodova produžen je kroz čitavu crkvu, a gotička plastika sačuvana u dijelu crkve (konzole službi i ključni kameni) zamijenjena je replikama. Crkva je dobila i nov oslik, sličan onome u franjevačkoj crkvi u Zagrebu, te novu opremu. S obzirom na puno veća sredstva kojima je raspolagao u Iloku, Bollé je dobio priliku vratiti se na neka od prvih načela koja je zastupao. Skinuo je naime zbuku s pročelja, obnovio opeku i izveo *Rohbau* tip pročelja.

U prvotnim koncepcijama za glavno pročelje ilocke crkve (Sl. 31.), koje je trebala krasiti loža otvorena velikom biforom, očituje se sve jači otklon prema kasnoj gotici koja je u Bolléovo stvaralaštvo počela ulaziti tijekom 1890-ih godina, kako se to moglo vidjeti na primjeru glavnoga portala križevačke grkokatoličke katedrale. Tendencija je to karakteristična za kasni historicizam u cijeloj Monarhiji, pa i šire u Europi. Zamoreni arhitektonskim jezikom oblika rane i visoke gotike, gotovo uvijek korištenim u razdoblju visokog historicizma pri projektiranju i sakralnih i profanih građevina u neogotičkom stilu, arhitekti su se počeli okretati prema inspiraciji iz kasne gotike, a u doba kada se od obilja dekoracije, karakterističnog za kasnu fazu toga stila, nije više tako zaziralo kao prije, nesumnjivo pod utjecajem prodora neobaroka i neorokokoa u arhitekturu. U Iloku Bollé nije na kraju uspio realizirati svoj prvotni naum. Izvedeno pročelje neusporedivo je jednostavnije od planirane situacije i stilski se ipak oslanja na jednostavnost rane gotike. Restauracija crkve završena je 1923.,¹³⁰ tri godine prije Bolléove smrti i u doba kada je malo tko imao sluha za njegov tip restauracije.

ZAKLJUČAK

CONCLUSION

Iako u restauratorskoj djelatnosti Hermana Bolléa iz perspektive današnjih pristupa zaštiti spomenika ima, dakako, kontroverznih, previše purističkih intervencija, to ipak ne mijenja činjenicu da je riječ o arhitektu koji je tradiciju velikih europskih arhitekata 19. stoljeća – Viollet-le-Duca i Friedricha Schmidta prenio u Hrvatsku, i to ponajviše u neogotičkom segmentu opusa o kojem govori ovaj članak. Radeci u sredini koja uglavnom nije raspolagala velikim sredstvima, morao se, dakako, mjerilom prilagoditi mogućnostima. Usprkos teškoćama ostvario je velik, raznolik i zanimljiv opus.

¹³⁰ MARUŠEVSKI, 2000.b: 269. O restauraciji i u: FRKIN, 1980: 184-185; ČVEKAN, 1986: 116-133.

LITERATURA

BIBLIOGRAPHY

1. A. S. (1885.), *Der kroatische Pavillon*, „Agramer Zeitung”, 117: 2-4, Zagreb
2. BARBARIC, M. (1906.), *Kratka povjest crkve i samostana franjevačkog u Zagrebu*, Zagreb
3. BARBARIC, M. (1918.), *Povjest crkve ilocke*, Osijek
4. BEUSAN, M. (2001.), *Novi dvori – posjed Josipa grofa Jelacica Buzimskog. Uz 200. obljetnicu rođenja, „Kaj”*, 34 (4-5): 101-117
5. BUDISAVLJEVIĆ (1887.), *Spomenik Lavoslavu Vukelicu*, „Vienac”, 30 (23.7.): 478-479, Zagreb
6. CEPELIĆ, M.; PAVIĆ, M. (1900.-1904.), *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-dakovački i srijemski, God. 1850-1900*, Tisak dioničke tiskare, Zagreb
7. CVEKAN, P. (1986.), *Franjevci u Iloku*, Ilok
8. CVEKAN, P. (1990.), *Kaptolski Franjevci, kulturno-povijesni prikaz djelovanja Franjevaca kroz 770 godina na Kaptolu u Zagrebu*, Virovitica
9. Č. (1883.), *Protestantska crkva u Zagrebu*, „Porzor”, 93: 3, Zagreb
10. ČORAK, Ž. (1978.), *Bollé u funkciji grada*, „Život umjetnosti”, 26-27: 22-31, Zagreb
11. ČORAK, Ž. (1989.), *Bollé, Herman (Carl Ferdinand Hermann)*, „Hrvatski biografski leksikon”, 2: 115-117, Zagreb
12. ČORAK, Ž. (1995.), *Bollé, Herman*, „Enciklopedija hrvatske umjetnosti”, 1: 105-106, Zagreb
13. DAMJANOVIĆ, D. (2005.), *Sakralna arhitektura Dakovačke i Srijemske biskupije u vrijeme biskupa Josipa Jurja Strossmayera (4)*, „Vjesnik Dakovačke i Srijemske biskupije”, 6: 536-545, Đakovo
14. DAMJANOVIĆ, D. (2008.a), *Iso Kršnjavi i opremanje dakovačke katedrale*, „Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti”, 26: 195-219, Zagreb
15. DAMJANOVIĆ, D. (2008.b), *Friedrich Schmidt i arhitektura dakovačke katedrale*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti”, 32: 251-268, Zagreb
16. DAMJANOVIĆ, D. (2009.a), *Herman Bollé – izgradnja i opremanje katedrale u Đakovu (1876.-1884.)*, „Croatia Christiana Periodica”, 63: 109-127, Zagreb
17. DAMJANOVIĆ, D. (2009.b), *Historicističke obnove crkve Svete Ane u Donjoj Vrijeskoj*, „Scrinia Slavonica”, 9: 125-160, Slavonski Brod
18. DAVID-SIROCKO, K. (1997.), *Georg Gottlob Ungewitter und die malerische Neugotik in Hessen, Hamburg, Hannover und Leipzig*, Michael Imhof Verlag, Petersberg
19. DESPOT, M. (1978.), *Bollé i Strossmayer; prilog anketi raspisanoj 1909. godine u Zagrebu za podizanje spomenika Strossmayeru*, „Život umjetnosti”, 26-27: 58-66, Zagreb
20. DOBRONIĆ, L. (1983.), *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 30, Zagreb
21. DOBRONIĆ, L. (1986.), *Zagrebački Kaptol i Gornji grad nekad i danas*, Školska knjiga, Zagreb
22. DOBRONIĆ, L. (1991.), *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Školska knjiga, Zagreb
23. FRKIN, V. (1980.), *Herman Bollé i obnova franjevačkih sakralnih objekata*, „Život umjetnosti”, 29-30: 180-185, Zagreb
24. GJ. K. (1901.), *Nova katolička župna crkva u Dugom Selu*, „Narodne novine”, 22 (26.1.): 4, Zagreb
25. GOSTL, I. (1990.), *Jelacicevi Novi dvori. Dobro bana Jelacica nekad i sad*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb
26. GRIJAK, Z. (2004.), *O okolnostima upućivanja pisma bos.-dak. i srijem. biskupa J. J. Strossmayera zagrebackom nadbiskupu J. Mihaloviću 4. 5. 1885.*, „Tkalcic”, 8: 311-328, Zagreb
27. K. (KRŠNJAVI, I.?) (1900.), *Novi gotički glavni žrtvenik u Franjevačkoj crkvi u Zagrebu*, „Narodne novine”, 287 (15.12.): 3, Zagreb
28. K. L. (1987.), *Zagrebacke crkve*, „Obzor”, 153: 2-3, Zagreb
29. KEPLINGER, M. (1991.), *Zum Kirchenbau Friedrich Schmidts, Friedrich von Schmidt (1825-1891): Ein gotischer Rationalist*, Historisches Museum der Stadt Wien, 20-31, Wien
30. KOLACIO, Z. (1980.), *Bolléova arhitektura u prostoru Zagreba*, „Život umjetnosti”, 26-27: 122-126, Zagreb
31. KRAŠEVAC, I. (2007.), *Dragutin Morak – zanemareni kipar našeg 19. stoljeća*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti”, 31: 221-240, Zagreb
32. KRAŠEVAC, I. (2008.a), *Kapela sv. Fabijana i Sebastijana*, „Umjetnička topografija Hrvatske, Krapinsko-zagorska županija”, Institut za povijest umjetnosti, Školska knjiga, 190-191, Zagreb
33. KRAŠEVAC, I. (2008.b), *Kapela sv. Mateja*, „Umjetnička topografija Hrvatske, Krapinsko-zagorska županija”, Institut za povijest umjetnosti, Školska knjiga, 192-193, Zagreb
34. KRAŠNJAK, I. (2004.), *Herman Bollé u Srijemu*, „Osječki zbornik”, 27: 181-201, Osijek
35. KRŠNJAVI, I. (1881.), *Kuce gotskog sloga u Zagrebu*, „Vienac” 33: 526-528, Zagreb
36. L. M. (MRAZOVIC, L.?) (1879.), *Umjetnička i umjetno-obrtna izložba u Zagrebu, I.*, „Obzor”, 292: 1-2, Zagreb
37. LOBMAYER, A. (1891.), *Nova crkva u Erdeviku*, „Glasnik biskupija bosanske i srijemske”, 1: 4-6, Đakovo
38. LUČEVNJAK, S. (1999.), *Kapela s grobnicom obitelji Pejačević u Nasicama*, „Nasički zbornik” 5: 55-98, Našice
39. LUNAČEK, V. (1902.), *Restauracija franjevačke crkve*, „Vienac”, 30 (24.7.): 480, Zagreb
40. M. S. (1903.), *Obnova rimokatoličke župne crkve u Desinici*, „Viesti hrvatskog društva inženjera i arhitekata”, 4: 49-55, Zagreb
41. MAROEVIĆ, I. (1968.), *Graditeljska obitelj Grahor*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, 15, Zagreb
42. MARUŠEVSKI, O. (1978.), *Kršnjavi i Bollé, nacrt za jedno naše razdoblje*, „Život umjetnosti”, 26-27: 67-75, Zagreb
43. MARUŠEVSKI, O. (1986.), *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 37, Zagreb
44. MARUŠEVSKI, O. (1993.), *Grkokatolička katedrala svetog Trojstva i biskupski dvor*, „Umjetnička topografija Hrvatske. Krizevci, grad i okolica”, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, 167-181, Zagreb
45. MARUŠEVSKI, O. (1994.), *Historizam u crkvenom graditeljstvu*, „Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094-1994”, Muzej Mimara, 499-526, Zagreb
46. MARUŠEVSKI, O. (2000.a), *Herman Bollé – arhitekt, restaurator i obrtnik*, „Historicizam u Hrvatskoj”, 1: 53-61, Zagreb
47. MARUŠEVSKI, O. (2000.b), *Franjevačke crkve u obzorju devetnaestoga stoljeća*, u: *Mir i dobro. Umjetnost i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Cirila i Metoda o proslavi stote obljetnice utemeljenja*, Galerija Klovicevi dvori, 261-272, Zagreb
48. MARUŠEVSKI, O. (2004.), *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1941. Iz zapisnika Hrvatskog društva likovnih umjetnika*, DPUH, Zagreb
49. P. (1889.), *Rimokatolička župna crkva u Granešinah*, „Viesti hrvatskog društva inženjera i arhitekata”, 8, Zagreb
50. RAZUM, S. (1997.), *Životopis Ivana Krstitelja Tkalcica*, „Tkalcic”, 1: 7-262, Zagreb
51. STROSSMAYER, J. J. (1874.), *Sveti Ivan Kapistran*, „Glasnik Biskupije đakovačko srijemske”, 4: 25-30, Đakovo
52. ŠIŠIĆ, F. (1930.), *Korespondencija Racki – Strossmayer*, JAZU, 3, Zagreb
53. ŠRAGALI, B. (2006.), *Vrbovsko, ti o, u dolu rijeke Dobre žubori...*, Osnovna škola Ivana Gorana Kovacića, Vrbovsko
54. TKALČIĆ, I. (1886.), *Popravak zagrebačke franjevačke crkve*, „Obzor”, 3, 254: 4, Zagreb
55. ZEC, D. (2006.), *Ikonoška interpretacija kapele Pejačević u Nasicama*, „Osječki zbornik”, 28: 171-181, Osijek
56. *** (1879.a), *U ponedjeljak*, „Katolički list”, 49: 423, Zagreb
57. *** (1879.b), *Zagreb*, „Katolički list”, 50: 430, Zagreb
58. *** (1880.a), *Red duvna sv. Mandalene pokornice regule sv. Augustina*, „Katolički list”, 27: 216-217, Zagreb

IZVORI

SOURCES

59. *** (1880.b), *Samostan Magdalenka...*, „Katolički list”, 41: 328, Zagreb
60. *** (1880.c), *Prvostolni kaptol zagrebački*, „Obzor”, 263: 2, Zagreb
61. *** (1880.d), *Zagrebacke crtice*, „Narodne novine”, 276: 2, Zagreb
62. *** (1880.e), *Franjevačkoga samostana...*, „Obzor”, 287: 3, Zagreb
63. *** (1880.f), *Zagreb*, „Katolički list”, 51: 414, Zagreb
64. *** (1881.a), *Naši citatelji znadu...*, „Katolički list”, 9: 70, Zagreb
65. *** (1881.b), *Župna kuća evangelikah u Zagrebu*, „Narodne novine”, 122: 2, Zagreb
66. *** (1881.c), *Župna kuća evangelika u Zagrebu*, „Obzor”, 125: 3, Zagreb
67. *** (1881.d), *Gradnja u nadb. sjemeništu već je započela...*, „Katolički list”, 26: 207-208, Zagreb
68. *** (1882.a), *Die Pfarrkirche der Brigittenau zum II. Bezirk Wiens gehörig*, „Allgemeine Bauzeitung”, 47: 9, Beč
69. *** (1882.b), *Zagreb*, „Katolički list”, 3: 23, Zagreb
70. *** (1882.c), *Gradnja našega sjemeništa*, „Katolički list”, 13: 102-103, Zagreb
71. *** (1882.d), *Der Bau des erzbischöflichen Seminärs*, „Agramer Zeitung”, 164: 2, Zagreb
72. *** (1882.e), *Evangelická crkva u Zagrebu*, „Narodne novine”, 183: 2, Zagreb
73. *** (1882.f), *Die evangelische Kirche zu Agram*, „Illustrierte Zeitung”, 2053: 396, 399, Leipzig
74. *** (1882.g), *Crkva oo. Franjevacah u Zagrebu*, „Narodne novine”, 254: 5, Zagreb
75. *** (1882.h), *Franjevačka crkva*, „Obzor”, 256: 3, Zagreb
76. *** (1882.i), *Samostanska crkva Franjevaca u Zagrebu*, „Katolički list”, 43: 337-338, Zagreb
77. *** (1883.), *O obnovi franjevačke crkve u Zagrebu*, „Narodne novine”, 51: 3, Zagreb
78. *** (1884.a), *Viestnik. Zagreb*, „Katolički list”, 11: 88, Zagreb
79. *** (1884.b), *Posveta evangelické crkve*, „Narodne novine”, 72: 4, Zagreb
80. *** (1885.), *Agramer Kirchenbauten*, „Agramer Zeitung”, 145: 4, Zagreb
81. *** (1886.a), *Grundsteinlegung der Kirche in Granesina*, „Agramer Zeitung”, 85: 2-3, Zagreb
82. *** (1886.b), *Restaurierung der Franziskaner-Kirche*, „Agramer Zeitung”, 192: 2, Zagreb
83. *** (1886.c), *Viestnik. Zagreb*, „Katolički list”, 35: 280, Zagreb
84. *** (1886.d), *Obnova crkve samostana čc. oo. franjevaca*, „Obzor”, 201: 3, Zagreb
85. *** (1886.e), *Kirchenrestaurierungs Arbeiten*, „Agramer Zeitung”, 237: 4, Zagreb
86. *** (1886.f), *Restaurierung der Franziskanerkirche*, „Agramer Zeitung”, 294: 4, Zagreb
87. *** (1887.a), *Restauracija franjevačke crkve*, „Obzor”, 234: 3, Zagreb

88. *** (1887.b), *Iz Granesine kod Zagreba*, 10. *studenoga (Dopis)*, „Narodne novine”, 257: 3, Zagreb
89. *** (1888.a), *Spomenik Ladislavu Vukelicu*, „Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt”, III, 1888: 69-70, Zagreb
90. *** (1888.b), *Na franjevačkoj crkvi*, „Obzor”, 92: 2, Zagreb
91. *** (1889.), *U Erdeviku*, 2. *listopada*, „Narodne novine”, 229: 3, Zagreb
92. *** (1890.), *Posveta crkve u Erdeviku*, „Narodne novine”, 274: 3, Zagreb
93. *** (1893.a), *Eine neue Capelle*, „Agramer Zeitung”, 39: 2, Zagreb
94. *** (1893.b), *Capellenbau am Bildplatz*, „Agramer Zeitung”, 111: 2, Zagreb
95. *** (1893.c), *Die Bildplatz – Capelle*, „Agramer Zeitung”, 233: 4, Zagreb
96. *** (1893.d), *Die Capelle auf dem Bildplatz*, „Agramer Zeitung”, 244: 3, Zagreb
97. *** (1894.), *Crkva u Erdeviku*, „Viesti hrvatskog društva inženira i arhitekata”, 6: 74-75, Zagreb
98. *** (1897.), *Posveta stolne crkve u Krizevcih*, „Narodne novine”, 144: 2-3, Zagreb
99. *** (1898.), *Hermann Bollé*, „Der geistige Deutschland am Ende des 19. Jahrhunderts”, 1: 154-155
100. *** (1899.a), *Kapela Svetog Kriza na Kipnom trgu u Zagrebu*, „Vijesti hrvatskog društva inženira i arhitekata”, 1: 1-2, Zagreb
101. *** (1899.b), *Dugoselo*, 19. *studenoga*, „Katolički list”, 47: 372-373, Zagreb
102. *** (1901.a), *Nova župna crkva u Dugomselu*, „Vijesti hrvatskog društva inženira i arhitekata”, 2: 17-18, Zagreb
103. *** (1901.b), *Agram; Restaurierung der Franziskanerkirche*, „Der Bautechniker”, 14: 308, Beč
104. *** (1902.a), *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Croatien und Slawonien*, Beč
105. *** (1902.b), *Franjevačka crkva*, „Narodne novine”, 8: 2, Zagreb
106. *** (1902.c), *Obnova franjevačke crkve*, „Obzor”, 47: 3, Zagreb
107. *** (1902.d), *Posveta franjevačke crkve*, „Narodne novine”, 147: 3, Zagreb
108. *** (1902.e), *Biskup Strossmayer u franjevačkoj crkvi*, „Obzor”, 160: 3, Zagreb
109. *** (1915.-1916.), *Entwurf für die neuzuerbauende Pfarrkirche in Badgastein*, „Wiener Bauhütte”, 32/1, Beč
110. *** (1917.-1918.), *Studie zum Brünner Dom*, „Wiener Bauhütte”, 33, Beč
111. *** (1975.), *Opci šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji*, Biskupska konferencija Jugoslavije, Zagreb
112. *** (1991.), *Friedrich von Schmidt (1825-1891): Ein gotischer Rationalist*, Historisches Museum der Stadt Wien, Beč

ARHIVSKI IZVORI

ARCHIVE SOURCES

1. Nadbiskupijski arhiv Zagreb, Zbirka nacrti Dijeceznog muzeja [NAZ-ZNDM]
2. Hrvatski državni arhiv [HDA], Osobni fond Ise Kršnjavoga [OFIK], Zagreb
3. Dijeceznanski arhiv u Đakovu, Crkveni građevni odbor [DAD-CGO]
4. Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti [A-HAZU], Zagreb

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

- SL. 1. *** 1882.f: 396
- SL. 2. NAZ-ZNDM br. III-29
- SL. 3. KRSNJAVI, 1881: 529
- SL. 4. NAZ-ZNDM br. III-14
- SL. 5. Foto: Damjanovic, rujan 2009.
- SL. 6. Foto: Damjanovic, rujan 2009.
- SL. 7. Foto: Damjanovic, listopad 2005.
- SL. 8. *** 1882.a: 9
- SL. 9. <http://www.artandarchitecture.org.uk/imagess/conway/611a2997.html>
- SL. 10. Foto: Damjanovic, kolovoz 2009.
- SL. 11. Foto: Damjanovic, rujan 2009.
- SL. 12. *** 1888.a: bez pag.
- SL. 13. Foto: Damjanovic, rujan 2009.
- SL. 14. NAZ-ZNDM br. III-17
- SL. 15. Foto: Damjanovic, rujan 2005.
- SL. 16. *** 1915-1916: 32/1
- SL. 17. P., 1889: bez pag.
- SL. 18. P., 1889: bez pag.
- SL. 19. NAZ-ZNDM br. II-62
- SL. 20. NAZ-ZNDM br. II-13
- SL. 21. *** 1901.a: bez pag.
- SL. 22. NAZ-ZNDM br. II-12
- SL. 23. NAZ-ZNDM br. II-53
- SL. 24. *** 1899.a: bez pag.
- SL. 25. *** 1917-1918: 33
- SL. 26. *** 1902.a: 459
- SL. 27. Foto: Sudarević, svibanj 2006.
- SL. 28. BARBARIĆ, 1918: 8
- SL. 29. NAZ-ZNDM br. II-19
- SL. 30. Foto: DAMJANOVIĆ, studeni 2006.
- SL. 31. NAZ-ZNDM br. II-19
- SL. 32. NAZ-ZNDM br. II-19

SAŽETAK

SUMMARY

NEO-GOTHIC ARCHITECTURE IN THE OEUVRE OF HERMAN BOLLÉ

Herman Bollé (Cologne, 1845 – Zagreb, 1926) was an architect whose name was in the history of Croatian historicist architecture indelibly tied to Neo-Gothic. His interest for the Gothic style was doubtlessly greatly influenced by the fact that the first 27 years of his life were spent in Cologne, the city which in that period witnessed the construction of the biggest Neo-Gothic building in Europe – Cologne Cathedral – which entered the 19th century with completed body of the building, chancel area, and the partly built south tower on the main facade. After working at his father's studio as a carver and mason and between 1866 and 1872 in the studio of Heinrich Wiethase, a Neo-Gothic architect and longterm associate of Friedrich von Schmidt from his days of life and work in Cologne, Bollé continued to develop his knowledge and interest in the Neo-Gothic style.

During the days of his employment at Schmidt's studio (1872-79) in Vienna Bollé was taking part in a number of Schmidt's Neo-Gothic buildings. He was assisting on all three big Neo-Gothic churches Schmidt was building. They included the churches in the Viennese quarters of Weissgärbern, Brigittenau and Fünfhaus, renovation of the National Bank's building, built in the German Renaissance style and Schmidt's projects in Croatia, starting from 1876 (cathedrals in Đakovo and Zagreb, Academy's building, St Mark's Church in Zagreb).

Both his own wish for independence and the encouragement by the first Croatian educated art historian Iso Kršnjavi and Đakovo Bishop Josip Juraj Strossmayer, enticed Bollé to move to Zagreb in 1879, where he was going to live and work until his death in 1926. Before his arrival Neo-Gothic was hardly penetrating into Croatian architecture. It was only owing to the efforts of Iso Kršnjavi in the end of the 1870s and beginning of the 1880s that this style suddenly spread. As early as 1879, Bollé made his first Neo-Gothic building in Zagreb – the monastery of St Mary Magdalen in Josipovac, and started working on the restoration of Zagreb Cathedral, first according to the designs of Friedrich von Schmidt, and later his own designs.

The earthquake that hit Zagreb in 1880 ensured Bollé a number of projects which were additionally secured by Iso Kršnjavi's constant lobbying at the institutions of the Zagreb Archdiocese. Lobbying for Bollé was also lobbying for the style which Kršnjavi considered most suited for the restoration of buildings in Kaptol, a part of Zagreb which was largely in the hands of various institutions of the Catholic Church. In other words, Kršnjavi wanted the restoration of old and construction of new buildings in Kaptol to be done in the Neo-Gothic style in order for them to be in harmony with Zagreb Cathedral after the completion of its restoration. Bollé got an opportunity to build two deans' manor houses in Kaptol and one prebendary manor house in Nova Ves Street (the street which runs from Kaptol to the north). He made them in the Neo-Gothic and Neo-Romanesque style with brick facades which Zagreb people did not like much since they were more used to plaster facades.

At the same time Bollé was entrusted with the restoration of the Zagreb seminary and its chapel (1881-83) which are connected on the north side to the cathedral and bishop's palace. He also worked on the buildings of the Evangelical church and municipality in Lower Town in Zagreb (1881-84). The architectural design of the facade of the Evangelical church, as well as the interior of the seminary chapel (covered with a wooden roof supported by built Gothic arches) clearly show the influence of St Brigitte's Church in Brigittenau by Friedrich von Schmidt, which was, in turn, built probably under the influence of St Chad's Cathedral in Birmingham (1839-41) by Augustus Welby Northmore Pugin. During the 1880s Bollé designed several big sepulchral monuments, namely the chapel-mausoleum of the Pejačević family in Našice (1880-81), mausoleum of the Jelacic family in Zaprešić (1884) and the tombstone for Ladislav Vukelić in Sveti Kriz Zacreteje (1887). The quality of Bollé's accomplishments from the beginning of the 1880s, just as his affiliation to the regime of Viceroy Khuen-Héderváry (in power from 1883-1903) ensured his quick affirmation in Croatia, as well as numerous projects.

Bollé's work in the second half of the 1880s and in the beginning of 1890s was marked by the construction of several sacral buildings whose design show strong influence of St Brigitte's Church in Vienna. They include the parish churches in Granesina (1886-87), Franjin Dol (1887-88), Erdevik (1889-90), and the chapel of St Mathew in Gornja Stubica (restored in 1896). In 1885 Bollé started the restoration of the Franciscan church in Kaptol, Zagreb. Between 1885 and 1888 he built a new tower, restored the chancel and added a new chapel of the Holy Cross, whereas in 1901-02 he restored (in fact mostly rebuilt) the nave and the main church facade.

During the 1890s the dominant influence of St Brigitte's Church on Bollé's designs of Neo-Gothic buildings waned. He started designing churches with towers positioned laterally from the main facade (not in the axis) which is illustrated by the churches in Vrbovsko (1893-1904), Tounj (c 1893-97) and Dugo Selo (1899-1901). In the same period (1896) he designed a central church in Rude near Samobor which unfortunately was not built. The most interesting and the only significant Gothic central building (without dome) which Bollé managed to complete after the Evangelical church in Zagreb is the chapel of the Holy Cross, built in 1893 on Illyrian Square in Zagreb.

Between 1894 and 1897 Bollé worked on the restoration of the Greek Catholic Cathedral of the Holy Trinity in Krizevci. With the main facade opened with a loggia, gable mosaics, representative interior with an iconostasis reminiscent of screens in English churches, the church in Krizevci is doubtlessly the most successful accomplishment in the Neo-Gothic style. After the restoration of this church, Bollé started the restoration of the Franciscan church in Ilok (1907-24). In all his restored buildings Bollé removed the elements of post-medieval periods, especially Baroque, which later brought him severe criticism. However, this does not change the fact that this architect brought the tradition of the great European architects of the 19th century, Viollet le Duc and Friedrich Schmidt, to Croatia, mostly in the Neo-Gothic segment of his oeuvre discussed in this paper.

DRAGAN DAMJANOVIĆ

BIOGRAFIJA

BIOGRAPHY

Dr. sc. **DRAGAN DAMJANOVIĆ** rođen je 1978. godine u Osijeku. Završio je studij povijesti i povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Magistrirao je 2005. s temom „Arhitekt Fran Funtak“, a doktorirao 2007. s temom „Đakovačka katedrala“. Znanstveni je novak i viši asistent na Odsjeku za povijest umjetnosti istoga fakulteta na projektu kod prof. dr.sc. Zvonka Makovica. Glavni mu je interes vezan za povijest hrvatske arhitekture 19. i 20. stoljeća.

DRAGAN DAMJANOVIĆ, Ph.D. He graduated in history and art history from the Faculty of Philosophy in Zagreb. He got his master's degree in 2005 with his thesis "Architect Fran Funtak" and his Ph.D. in 2007 with his dissertation "Cathedral in Đakovo". He is currently a junior researcher and a senior assistant in a project run by prof. Z. Makovic, Ph.D. at the Department of Art History in the same institution. His research interest focuses on the history of Croatian architecture of the 19th and 20th c.

